

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΔΙΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟ
ΣΤΟΝ
NICHOLAS G.L. HAMMOND
(† 24.3.2001)



ΕΚΤΑΚΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ
ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ



ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρὸς τοὺς ἐταίρους, Τὸ ζήτημα τοῦ Μαραθῶνος, 1-2

Τὸ ζήτημα τοῦ Μαραθῶνος: Οἱ ἐπιστολές, 3-46 (Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ, 8 Ἰανουαρίου 2001, Α.Π. 25, 3-5· Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ, 6 Φεβρουαρίου 2001, Α.Π. 163, 6-7· Ὁ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, 9 Φεβρουαρίου 2001, Α.Π. 984, 7-9· Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ, 19 Φεβρουαρίου 2001, Α.Π. 214, 9-32· Ὁ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, 19 Φεβρουαρίου 2001, Α.Π. 1380, 32-35· Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ, 8 Μαρτίου 2001, Α.Π. 290, 36-46)

Ὁ Μέντωρ, Χρονογραφικὸ καὶ Ἱστοριοδιφικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἐκδίδεται τὸν Ἀπρίλιο, Ἰούνιο, Ὀκτώβριο καὶ Δεκέμβριο κάθε ἔτους με τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως.

Ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια Ἀντωνίου Χριστοδοῦλου

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθήναι, Fax (01) 3644 996

ISSN 1105-7181



Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΔΙΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΤΟΣ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ • ΤΕΥΧΟΣ 57 • ΜΑΡΤΙΟΣ 2001

Πρὸς τοὺς ἐταίρους

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴ συνεδρία τῆς Τρίτης 13 Μαρτίου, ἀποφάσισε τὴ σύγκληση Ἐκτάκτου Γενικῆς Συνελεύσεως μὲ σκοπὸ νὰ ἐνημερωθοῦν οἱ ἐταῖροι ἐπὶ τῶν ἐνεργειῶν του, τῶν σχετικῶν μὲ τὸ ζήτημα τοῦ Μαραθῶνος.

Τὸ Συμβούλιο μὲ τέσσερις ἐπιστολές του πρὸς τὸν κ. Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ ἐξέθεσε διὰ μακρῶν τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ἔπρεπε νὰ γίνῃ στὸν Μαραθῶνα τὸ κωπηλατοδρόμιο τῶν Ὀλυμπιακῶν τοῦ 2004. Τὰ ἱστορικά, φιλολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα πού ἀποδεικνύουν, ὅτι ὁλόκληρη ἡ πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος ἀποτελεῖ τὸν χῶρο ὅπου ἔγινε ἡ μάχη, δὲν θεωρήθηκαν ἐπαρκῆ. Ἀντιθέτως προβλήθηκαν ἀπὸ εἰδικούς προφορικῶς ἀναπόδεικτες γεωλογικὲς θεωρίες βασισμένες σὲ ἀτελεῖς ἔρευνες, τὰ πορίσματα τῶν ὁποίων συγκρούονται μὲ τὴν πραγματικότητα. Κατὰ τὴ γεωλογικὴ ἐκδοχὴ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴ μόνη ἀπάντηση στὶς ἐπιστολές τῆς Ἑταιρείας, ὁ

χωρος ἐκεῖ ὅπου βρέθηκε τὸ τρόπαιο τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος καὶ ἐπίσης ὁ χωρὸς ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται ὁ Τύμβος τῶν 192 νεκρῶν Ἀθηναίων, ἦταν κατὰ τὸ 490 π.Χ. (sic) θάλασσα! Ἄλλη μία θεωρία πού προβλήθηκε, προφορικῶς πάντοτε, εἶναι ὅτι ὁ Τύμβος δὲν ἀνήκει στοὺς 192 νεκρούς, ἀλλὰ σὲ ἄλλους ἄγνωστους κατοίκους τοῦ ἀρχαίου Μαραθῶνος.

Τὸ ὅλο ζήτημα τοῦ Μαραθῶνος, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ κωπηλατοδρομίου, θὰ ἐκτεθεῖ σὲ εἰδικὸ τόμο πού προετοιμάζεται. Ὅμως γιὰ τὴν πληρέστερη ἐνημέρωση τῶν ἐταίρων, οἱ ὁποῖοι γνωρίζουν τὸ θέμα ἀποσπασματικῶς ἀπὸ τίς ἐφημερίδες καὶ τὰ ἄλλα μέσα ἐνημερώσεως, δημοσιεύονται στίς ἐπόμενες σελίδες οἱ τέσσερις ἐπιστολές τῆς Ἑταιρείας καὶ οἱ δύο τοῦ Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ. Δημοσιεύονται ἀκόμη λίγοι χάρτες καὶ σχέδια πού κατατοπίζουν ὡς πρὸς τὴν τοπογραφία τοῦ Μαραθῶνος καὶ τὴ μορφή καὶ τὴν ἔκταση τῶν ἔργων πού ἔχει ἀποφασισθεῖ νὰ γίνουν στὴν πεδιάδα, ἐκεῖ ὅπου, κατὰ τὴ γνώμη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἔγινε ἡ κοσμολόγητη μάχη, τὸ 490 π.Χ.

Εἶχε δοθεῖ στὸ τυπογραφεῖο τὸ κείμενο τοῦ προλόγου τούτου, ὅταν ἔφθασε ἕως ἐμᾶς ἡ εἰδῆση τοῦ θανάτου τοῦ Nicholas G.L. Hammond († 24 Μαρτίου 2001), Ἐπιτίμου Ἀντιπροέδρου τοῦ Συμβουλίου καὶ ἐξόχου μελετητοῦ τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῆς ἱστορίας τῆς μάχης. Τὴ μελέτη του εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ 71 χρόνια, νεαρός μαθητὴς τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς. Γνήσιος ἱστορικός, θέλοντας νὰ ξεχωρίσει τὸν μύθο ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἔκαμε, τὸ 1930, πεζῆ τὴ διαδρομὴ Ἀθῆνας - Μαραθῶνος ἀπὸ τὸν δρόμο τῆς Πεντέλης, μὲ ἄμεση ἐπιστροφή χωρὶς νὰ ξεκουραθεῖ. Καὶ τοῦτο γιὰ νὰ διευκρινήσει πρακτικὰ ζητήματα τῆς μάχης!

Ἡ Ἑταιρεία θὰ θυμᾶται πάντοτε τὸν μεγάλο ἱστορικό καὶ φίλο τῆς Ἑλλάδος.

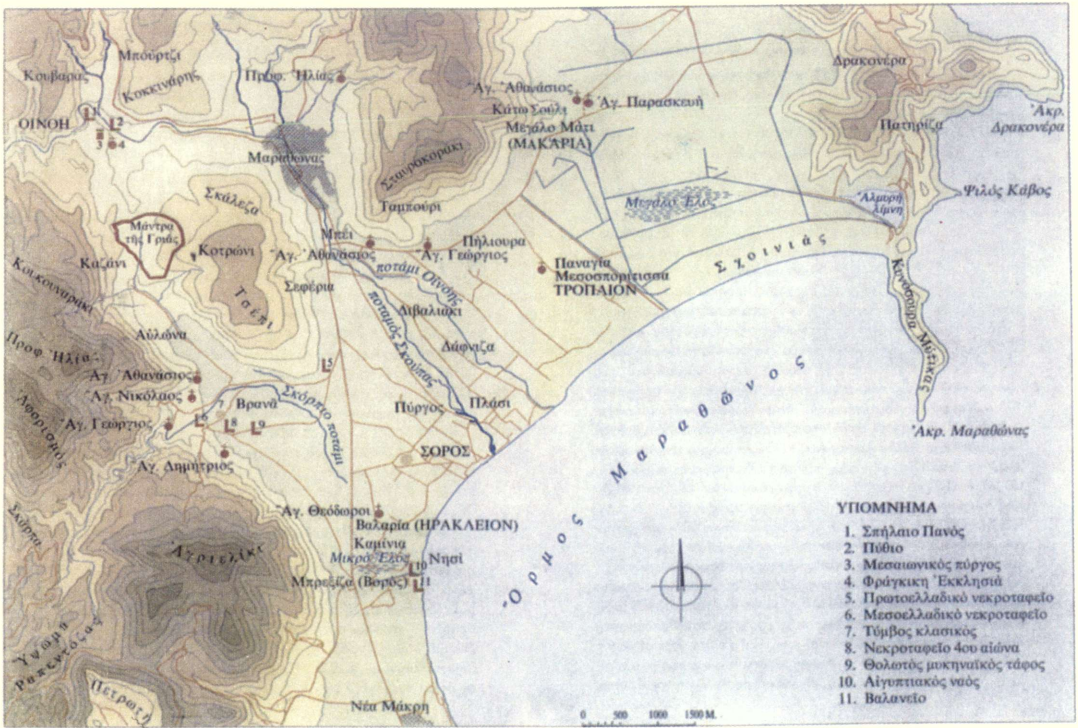
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ, 8 Ἰανουαρίου 2001, Α.Π. 25:

Ὅπως πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ καὶ τὸν ξένο Τύπο, ἔχει ἤδη ἀποφασισθεῖ ἡ κατασκευὴ τοῦ κωπηλατοδρομίου τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων τοῦ 2004 στὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος, στὴν περιοχὴ μεταξὺ τοῦ Τύμβου, τοῦ βουνοῦ Σταυροκοράκι καὶ τῆς Μακαρίας πηγῆς. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ εἶναι ὁ ἱστορικότερος χῶρος τῆς Ἑλλάδος καὶ κάθε σκέψη περαιτέρω ἀλλοιώσεώς της μᾶς φαίνεται ἀδιανόητη, διότι ἡ σημασία της ἀποτελεῖ βασικὴ γνώση κάθε μαθητῆ ἑλληνικοῦ σχολείου. Κανεῖς ἀπὸ ἐκείνους, τοὺς Ἑλληνας, ποὺ συντέλεσαν στὴ λήψη τῆς ἀπόφασης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἰσχυρισθεῖ, ὅτι ἀγνοεῖ τὴ σπουδαιότητα ποὺ ἔχει ὁ χῶρος γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους Ἑλληνας καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα οὔτε, ὅτι ἀγνοεῖ τὸ μέγεθος τῆς προετοιμαζόμενης βλάβης τοῦ ἱστορικοῦ χώρου.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας ὁ Τύμβος καὶ ἡ πρὸς Βορρὰν πεδιάδα ὑπῆρξε τόπος προσκυνήματος γιὰ τοὺς Ἑλληνας καὶ τοὺς φιλέλληνες. Σήμερα ἀποτελεῖ, ἐπὶ πλέον, βασικὸ θέμα μαθήματος γιὰ τὴ μάχη τοῦ 490 π.Χ. γιὰ τοὺς φοιτητὲς τῶν Ξένων Ἀρχαιολογικῶν Σχολῶν καὶ Πανεπιστημίων.

Πιθανῶς οἱ ἀρμόδιες Ὑπηρεσίαι τοῦ Ὑπουργείου τοῦ ὁποίου προΐστασθε δὲν σᾶς ἐνημέρωσαν, ὅτι ἡ πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος βρίθκει ἀρχαίων μνημείων γνωστῶν ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κείμενα. Ὁ ἐκ τῶν ὑπογραφομένων, ὡς μελετητῆς τῆς τοπογραφίας τοῦ Μαραθῶνος καὶ ὡς Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς ἀπὸ τοῦ 1976 μέχρι τοῦ 1994, ἐμπόδισε κάθε οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὸν χῶρο τῆς πεδιάδας καὶ ἀντιτάχθηκε στὶς προσπάθειες τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου νὰ περιορισθεῖ ἡ ἀρχαιολογικὴ ζώνη τοῦ Μαραθῶνος (Ἔργον 1988, 183-184). Ἀπὸ τίς παλαιότερες ἀνασκαφὲς τοῦ 19ου αἰῶνος



Η πεδιάδα του Μαραθῶνος.

καὶ ἀπὸ τὶς νεώτερες ἕως πρόσφατες, γίνεται φανερό, σχετικὰ μὲ τὴν ἔκταση τῆς πεδιάδας πού ὑπῆρξε τὸ πεδῖον τῆς μεγάλης μάχης, ὅτι τὸ γιγαντιαῖο ἔργο τοῦ κωπηλατοδρομίου καὶ τῶν συναφῶν παραρτημάτων του θὰ καταστρέψει πλήρως τὸν ἱστορικότερο χῶρο τῆς Ἑλλάδος καὶ συνάμα θὰ καταστρέψει, ὅ,τι ἀπομένει στὸ χῶμα ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν μνημείων τῆς μάχης.

Ἀνακοινώθηκε πρὸ καιροῦ, ὅτι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ἔπαυλης τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ στὴν Κυνουρία βρέθηκε μία ἀπὸ τὶς δέκα στῆλες στὶς ὁποῖες εἶχαν χαραχθεῖ τὰ ὀνόματα τῶν 192 Ἀθηναίων ὀπλιτῶν πού σκοτώθηκαν στὴ μάχη τοῦ 490 π.Χ. Οἱ στῆλες εἶχαν στηθεῖ, κατὰ τὸν Πausanία (I. 32, 3), στὴν πεδιάδα (ἐν τῷ πεδίῳ) καὶ αὐτὴ πού βρέθηκε εἶχε ἀπαχθεῖ ἀπὸ τὸν Ἡρώδη γιὰ νὰ στολίσει τὴν ἔπαυλή του. Φαντάζεσθε νὰ βρεθοῦν καὶ νὰ καταστραφοῦν οἱ ὑπόλοιπες ἑννέα ἀπὸ τὰ μηχανήματα τῶν ἐσκαφῶν τοῦ κωπηλατοδρομίου καὶ νὰ μᾶς μείνει μόνον ἐκείνη πού εἶχε ἀπαχθεῖ ἀπὸ τὸν Ἡρώδη, φίλο καὶ συνεργάτη τῶν κατακτητῶν Ρωμαίων;

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἔχει ἀρθεῖ ἡ ἀρχαιολογικὴ δέσμευση τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Ἄν ὄχι, ὑπάρχει ἀκόμη τὸ ἀπόλυτο ἐμπόδιο σὲ οἰαδήποτε ἀπόπειρα κατασκευῆς τοῦ κωπηλατοδρομίου καὶ καταστροφῆς τοῦ ἱστορικοῦ χώρου τοῦ Μαραθῶνος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα, κατὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, μητέρα τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν, θεωρήθηκε, καὶ χρησιμοποιήθηκε, ὡς σύμβολο τοῦ ἀγῶνος τῶν Γάλλων πολιτῶν κατὰ τῆς τυραννίας.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἡ ὁποία ἔχει συντελέσει, καὶ συντελεῖ, στὴν ἀποκάλυψη καὶ μελέτη πλήθους μνημείων τοῦ Μαραθῶνος, σᾶς παρακαλεῖ νὰ ἀσκήσετε τὸ δικαίωμα πού σᾶς δίνει ἡ ἀρμοδιότητά σας στὴν ὀργάνωση τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ, ἢ ἐν ὀνόματι μάλιστα τοῦ ἀρχαίου ἀθλητικοῦ ιδεώδους, τὸ ὁποῖο ἰσχυρίζομεθα ὅτι ἐμεῖς κατ' ἐξοχὴν συντηροῦμε, καταστροφή τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ θὰ εἶναι ἀπόλυτη καὶ ἀνεπανόρθωτη γιὰ τὸν τόπο καὶ τὸ ἦθος τῶν Ἑλλήνων.

‘Η Έν ‘Αθήναις ‘Αρχαιολογική ‘Εταιρεία πρὸς τὸν ‘Υπουργὸ Πο-
λιτισμοῦ, 6 Φεβρουαρίου 2001, Α.Π. 163:

Μὲ τὴν ἐπιστολή μας τῆς 8 ‘Ιανουαρίου 2001, τὴν ὁποία πι-
στεύουμε ὅτι λάβατε, εἴχαμε ἐκφράσει τὴν ἀνησυχία μας γιὰ τὰ
ἔργα τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ κατασκευασθοῦν στὴν πεδιάδα τοῦ
Μαραθῶνος χάριν τῶν ‘Ολυμπιακῶν τοῦ 2004. Τὴν ἀνησυχία
μας αὐτὴ συμμερίζεται, ὅπως γνωρίζετε, πλῆθος ἀνθρώπων,
‘Ελλήνων καὶ ξένων, καὶ πυκνὰ εἶναι τὰ σχετικά δημοσιεύματα.

‘Όσο γνωρίζουμε, τὸ ζήτημα τῶν ἐγκαταστάσεων στὴν πε-
διάδα τοῦ Μαραθῶνος τὸ χειρίστηκαν ὑπάλληλοι τῆς Κεν-
τρικῆς ‘Υπηρεσίας τοῦ ‘ΥΠΠΟ χωρὶς, γνωστὴ τουλάχιστον,
ἐξοικείωση μὲ τὴν τοπογραφία τοῦ Μαραθῶνος, οὔτε, ἐπίσης,
γνωστὴ γνώση τῶν ζητημάτων τῆς μάχης τοῦ 490 π.Χ.

‘Εξ ἀρχῆς, χωρὶς κανεὶς ἀπὸ ἐκείνους πού χειρίστηκαν τὸ
θέμα νὰ ζητήσῃ πληροφορίες ἀπὸ ὅσους τυχὸν γνώριζαν τὰ
πράγματα, καὶ ὑπάρχουν ἀρκετοὶ καὶ στὴν ‘Ελλάδα, τὸ ζήτημα
περιορίστηκε σὲ δεύτερα, ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορικῆς καὶ ἠθικῆς
σημασίας ζητήματα. ‘Η ἀρμόδια Β’ ‘Εφορεία ‘Αρχαιοτήτων
ἀπὸ τοῦ ‘Ιουνίου 1997 εἶχε διαφωνήσει μὲ τὴν προέγκριση χω-
ροθέτησης τοῦ κέντρου κωπηλασίας κλπ. καὶ τὴν ἀντίθεσή της
ἐξέφρασε καὶ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1998. Κανεὶς, ἐξ ἄλλου, ἀπὸ
ὅσους ἀναμίχθηκαν στὸν χειρισμὸ τῆς σοβαρότατης αὐτῆς ὑπό-
θεσης, δὲν ἀνέπτυξε οὔτε ἀνέλυσε τὴν ἱστορικὴ σημασία τοῦ
τόπου καὶ τίς ἠθικὲς καὶ πραγματικὲς συνέπειες πού θὰ ὑπάρ-
ξουν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ του. Γνωρίζετε, ὅτι τὰ πεδία τῶν
μαχῶν τοῦ Βατερλώ, τοῦ Verdun καὶ τοῦ Somme εἶναι ἱστο-
ρικοὶ τόποι καὶ διατηροῦνται ἀναλλοίωτοι. Μόνο στὴν ‘Ελλάδα,
ἀπὸ ἀνεξήγητη ἀντιπάθεια τῶν Κυβερνήσεων πρὸς τοὺς ιστορι-
κοὺς καὶ ἀρχαιολογικοὺς τόπους, ἐξαφανίζονται σιγὰ σιγὰ διὰ
τῆς πλήρους καταστροφῆς, ὅπως ἡ Ψυττάλεια καὶ ἡ Κυνόσου-
ρα τῆς Σαλαμῖνος, ἢ διὰ τῆς φρενιτιώδους οἰκοδόμησης κάθε
χώρου πού συνδέεται μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. ‘Ο ἴδιος ὁ Τύμ-
βος τῶν ‘Αθηναίων κακοποιήθηκε ἐπὶ ἐπταετίας μὲ κατα-

σκευές και ἀφέθηκε νὰ στραγγαλισθεῖ ἀπὸ τὶς κατόπιν κυβερνήσεις, χάριν μικροσυμφερόντων πολιτευομένων. Ἡ Βραυρών, τὸ λιμανάκι τῆς, λέγεται ὅτι θὰ εἶναι τὸ σημεῖο ὅπου θὰ καταλήγει ὁ βόρβρος τοῦ νέου ἀεροδρομίου.

Δὲν ἐπεκτεινόμεθα ξανά στὴ σημασία τοῦ Μαραθῶνος καὶ τοῦ πεδίου του. Εἶναι πράγματα τὰ ὁποῖα διδάσκονται, ἀκόμη, σὲ κάθε ἐλληνικὸ σχολεῖο. Τονίζουμε μόνον ὅτι ὁ Μαραθῶν εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένος, στὰ νεώτερα χρόνια, μὲ τὸ ἀγώνισμα τοῦ μαραθωνίου δρόμου. Ἡ ἐξαφάνιση τοῦ πεδίου τῆς μάχης ἀπὸ τὶς ἐκσκαφές, τὶς λίμνες, τὰ κτίσματα, τὶς χιλιάδες τῶν αὐτοκινήτων πὺ ἀναπόφευκτα θὰ συγκεντρώνονται ἐκεῖ, θὰ μεταβάλλουν ἓνα σεβάσμιο προσκύνημα σὲ τόπο ἀγοραῖο ἕως χυδαῖο.

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἔχει γνωματεύσει τὸ ΚΑΣ γιὰ τὸ ὅλο θέμα. Ἐπειδὴ, ἐπίσης, μέχρι στιγμῆς οἱ πληροφορίες πὺ ἔχουμε ὅλοι, ὅσοι νοιαζόμαστε γιὰ τὴν τύχη τοῦ πεδίου τοῦ Μαραθῶνος, προέρχονται ἀπὸ τὸν Τύπο, σᾶς παρακαλοῦμε, κύριε Ὑπουργέ, νὰ μᾶς ἀνακοινώσετε τὰ ἐπιστημονικὰ στοιχεῖα, πᾶνω στὰ ὁποῖα στηρίζεται ἡ ἀπόφαση κατασκευῆς τοῦ κωπηλατοδρομίου στὸν ἱστορικότερο τόπο τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, 9 Φεβρουαρίου 2001, Α.Π. 984:

Σας ευχαριστῶ γιὰ τὶς ἀπὸ 8.1.2001 καὶ 6.2.2001 ἐπιστολές σας σχετικὰ με τὴν χωροθέτηση τοῦ Ολυμπιακοῦ Κωπηλατοδρομίου στὴν περιοχή τοῦ Σχοινιά.

Προκειμένου νὰ συνεκτιμήσω κατὰ τὸν πληρέστερο δυνατό τρόπο τὰ επιχειρήματα καὶ τὶς ανησυχίες σας θὰ παρακαλοῦσα νὰ ἔχω τὰ σχόλια ἢ τὴν βοήθειά σας στὰ ἐξῆς θέματα:

1. Μου προκαλεῖ ἀπορίες τὸ γεγονός πὺς παρότι εἶναι ευρύτατα γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὸ 1996 ὅτι τὸ Ολυμπιακὸ Κωπηλατοδρόμιο θὰ γίνεῖ στὸ Σχοινιά, ἀντιρρήσεις βασισμένες σε ἱστορικούς καὶ ἀρχαιολογικούς λόγους προβάλλονται μόλις

τώρα. Ως τώρα οι αντιρρήσεις ήταν οικολογικού και όχι ιστορικού χαρακτήρα.

2. Σύμφωνα με τα στοιχεία που έθεσαν υπόψη μου οι αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού, η περιοχή στην οποία θα γίνει το Κωπηλατοδρόμιο δεν εμπίπτει ούτε σε κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο, ούτε σε χώρο που ανήκει σε Ζώνη Προστασίας Α' ή Β', ούτε σε χώρο κηρυγμένο και προστατευόμενο ως ιστορικό τοπίο.

Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά η κρίσιμη περιοχή έχει εξαιρεθεί από τέτοιου είδους χαρακτηρισμούς που έγιναν σε ανύποπτο χρόνο, παρότι τέτοιοι χαρακτηρισμοί έχουν γίνει για άλλες γειτονικές περιοχές.

Περιπεύει να σημειώσω ότι οι χαρακτηρισμοί και οι κηρύξεις αυτές είναι καθημερινή πρακτική της αρχαιολογικής υπηρεσίας, μεγάλο δε τμήμα της Ελληνικής επικράτειας εμπίπτει στο καθεστώς αυτό.

Η άποψή σας έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί ο κ. Γενικός Γραμματέας της Εταιρείας έχει διατελέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα αρμόδιος κατά τόπο έφορος αρχαιοτήτων και θα μπορούσε να είχε την πρωτοβουλία ενός τέτοιου χαρακτηρισμού.

3. Όπως φυσικά γνωρίζετε στον υπό συζήτηση χώρο υφίστανται ήδη από το 1953 εκτεταμένες εγκαταστάσεις αεροδρομίου που εξυπηρετούσαν μέχρι πριν λίγες εβδομάδες τις ανάγκες της Αερολέσχης, το δε Κωπηλατοδρόμιο θα κατασκευαστεί ακριβώς στη θέση του υπάρχοντος διαδρόμου προσγειώσεων και απογειώσεων.

Θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο να γνωρίζω για ποιο λόγο, κατά την άποψή σας, οι εγκαταστάσεις του αεροδρομίου δεν προσβάλλουν το ιστορικό τοπίο, το οποίο όμως κατά τη γνώμη σας βλάπτεται από το Κωπηλατοδρόμιο.

4. Τέλος επικαλούμενος την μακρά ιστορική και αρχαιολογική σας ενασχόληση με την Αττική, θα ήθελα να γνωρίζω σε ποια συγκεκριμένα επιστημονικά δεδομένα βασίζεται η βε-

βαιότητα για την ταύτιση των γνωστών ιστορικών γεγονότων με την περιοχή χωροθέτησης του έργου, γιατί από την έρευνα που έκανε και έθεσε υπόψη μου η αρχαιολογική υπηρεσία δεν προκύπτουν τέτοια συμπεράσματα.

Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ, 19 Φεβρουαρίου 2001, Α.Π. 214:

Τὸ Συμβούλιο, καὶ ἰδιαιτέρως οἱ ὑπογραφόμενοι, σᾶς εὐχαριστοῦν γιὰ τὴν ἐπιστολὴ σας ἀρ. 984 ἀπὸ 9 Φεβρουαρίου ἐ.ἔ. Περιμέναμε μία, ἔστω καὶ σύντομη, ἀλλὰ σαφὴ, ἀπάντηση στὴν παράκλησή μας τῆς τελευταίας παραγράφου τῆς ἀρ. 163 ἀπὸ 6 Φεβρουαρίου ἐπιστολῆς μας, γιὰ τὴ χορήγηση ἐπιστημονικῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν δώσατε. Ἀντιθέτως ζητᾶτε ἀπὸ μᾶς νὰ αἰτιολογήσουμε τὴν ἄποψή μας ἐνῶ τὸ ζητούμενο εἶναι, γιὰ ὅσους ἀντιτίθενται στὴν ἀπόφασή σας, ποιοὶ ἦσαν οἱ λόγοι πού σᾶς ἔπεισαν γιὰ τὴν μὴ ταύτιση τῆς πεδιάδας τοῦ Μαραθῶνος μὲ τὸ πεδῖον τῆς μάχης τοῦ 490 π.Χ. Τὰ γενικῶς ἀποδεκτὰ στοιχεῖα περὶ τῆς ἱστορικῆς σημασίας ὅλης τῆς πεδιάδας τοῦ Μαραθῶνος σᾶς εἶχαν ἤδη ἐκτεθεῖ. Ἐφόσον ὅμως δὲν τὰ κρίνατε ἐπαρκῆ, ἐπιτρέψατε τὴν ἐκ νέου, διεξοδικότερη, ἀνάπτυξη τοῦ ζητήματος. Ἐλπίζουμε, ὅτι ὅσα ἀκολουθοῦν θὰ λύσουν πλήρως τὶς ἀπορίες πού σᾶς δημιουργήθηκαν, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὶς δύο ἐπιστολές μας. Ἐφ' ὅσον ὅμως κριθεῖ ὅτι ὅσα γράφουμε εἶναι ἀνακριβῆ, ἐσφαλμένα ἢ κακόπιστα, παρακαλοῦμε τὶς ἀρμόδιες ὑπηρεσίες οἱ ὁποῖες θὰ ἀνασκευάσουν τὰ γραφόμενά μας, ἢ θὰ μᾶς διορθώσουν, νὰ τὸ κάνουν ἐνυπογράφως ὥστε ἡ ἀνταπάντησή μας νὰ μὴ γίνῃ σκιαμαχία. Τὸ ζήτημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι πρῶτα ἐπιστημονικὸ καὶ συνεπῶς ἔθνικόν. Οἰαδήποτε ἄλλη πλευρὰ του, πολιτικὴ, οἰκονομικὴ ἢ τοπικὴ, ἔχει ἐντελῶς δευτερεύουσα σημασία.

Θὰ προσπαθήσουμε κατὰ τὴ διαπραγματεύουσα τοῦ ζητήματος νὰ ἀκολουθήσουμε τὴ σειρά μὲ τὴν ὁποία διατυπώνετε τὶς

ἀπορίες ἢ τίς ἀντίθετες γνώμες σας. Εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ ὑποπέσουμε σέ ἐπαναλήψεις τίς ὁποῖες παρακαλοῦμε νὰ συγχωρήσετε.

ἘΟ Μαραθῶν, ἡ πεδιάδα του. ἘΟ ἀρχαῖος Μαραθῶν ἀποτελοῦσε μαζί μὲ τοὺς γειτονικοὺς δήμους, τῆς Οἰνόςης, τῆς Τρικορύνθου καὶ τῆς Προβαλίνθου τῆ γνωστῆ Τετράπολη (Στεφ. Βυζ. Ἐθν. Τετράπολις). ἘΗ περιοχὴ ἀπὸ τοῦ Τύμβου τῶν Ἀθηναίων μέχρι τῆς Κυνοσοῦρας, ἡ ὁποία ὀρίζεται ἀπὸ ΝΑ ἀπὸ τὴ θάλασσα, καὶ δυτικά καὶ βόρεια ἀπὸ τὰ χαμηλὰ βουνὰ Ἀγριελίκι, Κοτρῶνι καὶ Σταυροκοράκι, εἶναι ἡ παραδεδεγμένη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἕως σήμερα πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος καὶ ἡ ὁποία ἀνήκε στὴν κτηματικὴ περιοχὴ τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῆς Τρικορύνθου. Οἱ δύο ἄλλοι δῆμοι τῆς Τετραπόλεως ἦσαν περισσότερο ἀπομακρυσμένοι. ἘΗ ἀπόδοση τῆς πεδιάδας στοὺς δύο αὐτοὺς δήμους γίνεται μὲ κριτήρια γεωγραφικά, τοπογραφικά, ἀρχαιολογικά καὶ ἐπιγραφικά καὶ ἡ ταύτιση τῶν τόπων ἔχει γίνεῖ ἀπὸ μακροτάτου χρόνου. ἘΗ πεδιάδα ἔχει διατηρήσει ὡς τίς ἡμέρες μας πλήρως τὴν ἀρχαία τῆς μορφή, κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ὁποίας ἦταν τὸ μεγάλο ἔλος, τὸ ὁποῖο ἀποξηράνθηκε πρὶν ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες. Τὸ ἔλος αὐτὸ μνημονεύεται ἀπὸ ὅλους τοὺς περιηγητὲς πού ἐπισκέφθηκαν τὸν Μαραθῶνα καί, φυσικά, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, καὶ εἰκονίζόταν στὴν τοιχογραφία πού εἰκόνιζε τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος, στὴν Ποικίλη στοὰ τῶν Ἀθηνῶν (Παυσανίου I. XV, 3). ἘΗ περιοχὴ του εἶναι γνωστὴ γιὰ τίς δυσκολίες πού παρουσίαζε. Σ' αὐτὴν ἀναφέρεται ἀρχαῖος σχολιαστὴς (Σχόλια εἰς Πλάτωνος Μενέξενον 240 c) λέγοντας ὅτι ὁ τόπος ἦταν τῆ φύσει τραχύς, δυσίππαστος, ἔχων ἐν ἑαυτῷ πηλοὺς, τενάγη, λίμνας.

Τὴν πεδιάδα περιγράφει μὲ ἀκρίβεια ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος (ἘΙστορία τοῦ Ἐλληνικοῦ Ἐθνοῦς [1925^β] A, 2 σ. 38-39), γιὰ νὰ περιορισθοῦμε σέ ἐπιστῆμονα ἱστορικὸ ὁ ὁποῖος περπάτησε στὸν τόπο ὅταν αὐτὸς ἦταν ἀκόμη ἔρημος.

ἘΟ Μαραθῶν ἀνήκε στὴν Αἰαντίδα φυλὴ μέχρι τέλους τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἡ θέση του οὐδέποτε ἀμφισβητήθηκε, οὔτε

κατὰ τὰ παλαιότερα χρόνια τῶν περιηγητῶν (βλ. John S. Trail, *The Political Organisation of Attica, Hesperia: Supplement XIV*, 53 καὶ πολλαχοῦ, χάρτης 1). Ἡ ἀρχαία ὀνομασία του ἐπίβιωσε καὶ δὲν ἀποδόθηκε στὸ χωριὸ καὶ τὸν χῶρο μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὅπως συνέβη μὲ πλῆθος τόπων τῆς Ἑλλάδος. Ὁ W. M. Leake, πολῦτιμος γιὰ τὶς τοπογραφικὲς του παρατηρήσεις, ἐπισκέφθηκε τὸν Μαραθῶνα στὶς 29 Ἰανουαρίου 1806 (*Travels in Northern Greece* [1835] II, 431). Ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ Τύμβου, ὅπου στάθηκε, κατοπτεῖ τὴν πεδιάδα καὶ παρατηρεῖ γιὰ τοὺς Πέρσες to have been interred with the Athenians, after having been gathered from every part of the plain, after the battle (ὄ.π. 432). Ὁ ἴδιος ταυτίζει τὴν πηγὴ τῆς ἄλλοτε Οὕλεν, κάτω τοῦ χώρου κατοικίας τοῦ κτήματος Μπενάκη καὶ κάτω (νοτίως) τῆς ἀσφαλτοστρώτου δημοσίας ὁδοῦ ἀπὸ Μπέη πρὸς Κάτω Σούλι, μετὰ τὴν Μακαρία Πηγὴ τοῦ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Παισανία (I. 32, 6, 1-7, 1) καὶ τὸν Στράβωνα (*Γεωγραφικῶν* VIII. 6, 19): τὴν δὲ κεφαλὴν [τοῦ Εὐρυσθέως] χωρὶς ἐν Τρικορύνθῳ, ἀποκόψαντος αὐτὴν Ἰολάου, περὶ τὴν κρήνην τὴν Μακαριανὴν ὑπὸ ἀμαξιτόν. Καὶ σήμερα ἡ Μακαρία θρίσκειται ὑπὸ τὸν σύγχρονον ἀμαξιτὸν ὃ ὁποῖος εἶναι ὁ ἀρχαῖος. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ταφὲς ποὺ ἐρευνήθηκαν παλαιότερα κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου καὶ ἀπὸ τὸ ἐπιτύμβιον μαρμάρينو λιοντάρι τοῦ Μουσείου Μαραθῶνος ποὺ εἶχε θρεθεῖ ἐκεῖ τὸ 1960 ὡς ἐπίσημα παροδίου τάφου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Μακαρίας δὲν ὑπάρχει ἀμφισβήτηση. Ἄλλωστε δὲν ὑπάρχει ἄλλη πηγὴ, πλὴν ἐκείνης ἄνω τοῦ μικροῦ ἔλους, ἡ ὁποία ἔχει χαθεῖ.

Ἡ πεδιάδα λοιπὸν τοῦ Μαραθῶνος εἶναι ἐκείνη τῆς ὁποίας τὰ ὄρια περιγράφησαν παραπάνω. Ἄλλη πεδιάδα δὲν ὑπάρχει στὴν περιοχὴ, οὔτε ἔλος. Τὸ λεγόμενον μικρὸ ἔλος, τῆς Μπρεξίζας, δὲν διαθέτει πεδιάδα οὔτε φυσικὰ ἦταν δυνατόν στὴν περιοχὴ του νὰ ἀναπτυχθοῦν τὰ στρατεύματα τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων τὸ 490 π.Χ.

Τὰ στρατόπεδα τῶν ἀντιπάλων. Στὸν ὄρμο τοῦ Μαραθῶνος, ὃ

ὁποῖος ὀρίζει ἀπὸ ΝΑ τὴν πεδιάδα, προσορμίσθησαν τὰ περσικὰ πλοῖα καὶ ἐκεῖ ἀποβιβάσθησαν οἱ Πέρσες. Κατὰ τὸν Ἡρόδοτο (VI. 102) καὶ ἦν γὰρ Μαραθῶν ἐπιτηδεότατον χωρίον τῆς Ἀττικῆς ἐνιππεῦσαι καὶ ἀγχοτάτω τῆς Ἐρετρίας, ἐς τοῦτό σφι κατηγέετο Ἴππις ὁ Πεισιστράτου. Ἡ μαρτυρία τοῦ ἱστορικοῦ γιὰ τὸν τόπο ἀπόβασης τῶν Περσῶν εἶναι σαφής, δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση καὶ οὔτε ἔχει ποτὲ ἀμφισβητηθεῖ. Τὰ πλοῖα τῶν Περσῶν προσορμίσθησαν στὴν ἀκτὴ μεταξύ Κυνοσούρας καὶ Σοροῦ καὶ τὸ περσικὸ στρατόπεδο ἀπλώθηκε, ἀναγκαίως, σὲ ὅλη τὴν ἀκτὴ καὶ τὴν πεδιάδα, ἕως τὸ Σταυροκοράκι, τὴ Μακαρία καὶ τὸ Κάτω Σούλι. Οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν στρατοπεδεύσει στὴν περιοχὴ περίπου τοῦ Βρανᾶ ἕως τὸν Τύμβο. Ἔτσι εἶχαν προστατευμένα τὰ νῶτα τους καὶ συγχρόνως εἶχαν τὸν ἔλεγχο τοῦ πρὸς τὴν Παλλήνη δρόμου ποὺ ὀδηγοῦσε στὸ ἄστυ.

Ἡ σύγκρουση. Οἱ παραταγμένοι Ἀθηναῖοι ἀπεῖχαν ἀπὸ τὴν πρὸς μάχη παράταξη τῶν Περσῶν τουλάχιστον ὀκτῶ στάδια (1600 μέτρα περίπου). Ἡ παράταξή τους δὲν ἔγινε βέβαια στὸν τόπο στρατοπέδευσής τους ἀλλὰ πολὺ πλησιέστερα πρὸς τοὺς Πέρσες. Ὁ Ἡρόδοτος μνημονεύει (VI. 112) ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι, δρόμῳ ἴεντο ἐς τοὺς βαρβάρους. ἦσαν δὲ στάδιοι οὐκ ἐλάσσονες τὸ μεταίχμιον αὐτῶν ἢ ὀκτώ. Πρέπει λοιπὸν νὰ συνυπολογίσουμε τὴν ἔκταση τῆς ἀθηναϊκῆς καὶ πλαταικῆς παράταξης, δηλαδὴ 10.000 ἄνδρες, τὰ 1600 μέτρα τοῦ μεταίχμιου, τὴν ἔκταση τῆς περσικῆς παράταξης, 25.000-30.000 ἄνδρες τουλάχιστον, δηλαδὴ τριπλάσια περίπου τῆς ἀθηναϊκῆς.

Στὸν ὄγκο τῆς ἀθηναϊκῆς παράταξης πρέπει νὰ ὑπολογισθεῖ καὶ ἀπροσδιόριστος ἀριθμὸς δούλων οἱ ὁποῖοι πολέμησαν, σκοτώθηκαν καὶ τάφηκαν ἐκεῖ. Τοῦτο μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Πausanias (I. 29, 7 καὶ VII. 15, 7· πρβ. A. Raubitschek, *Hesperia* 14, 1945, 368).

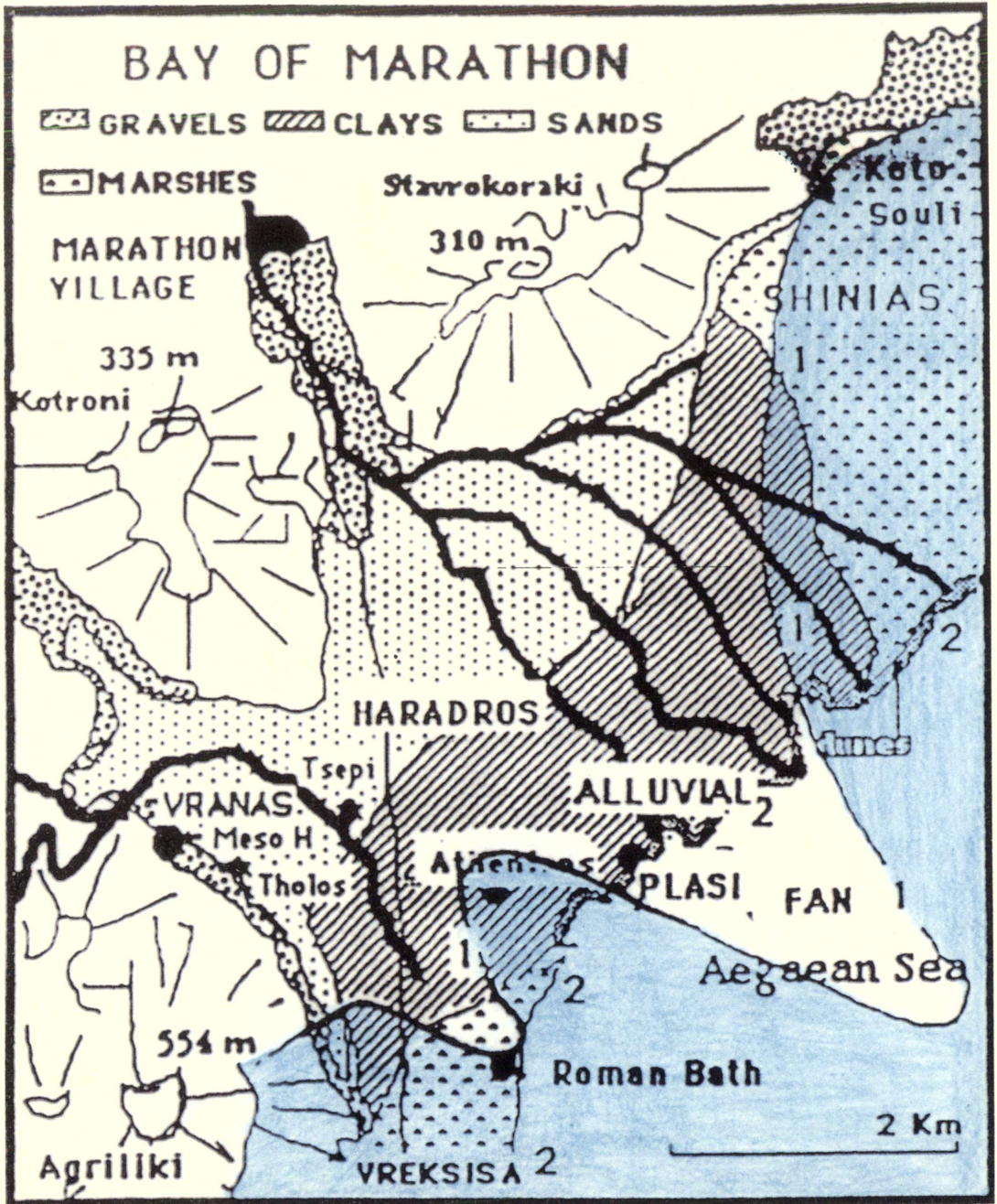
Ὁ Ἡρόδοτος (VI. 95) χαρακτηρίζει τὸν περσικὸ πεζὸν στρατὸν πολλόν τε καὶ εὖ ἐσκευασμένον. Ὁ Πλάτων (*Μενέξενος* 240α) λέγει ὅτι ἦσαν 500.000 ἄνδρες. Ὁ Pausanias τοὺς μειώνει σὲ 300.000 ἄνδρες. Οἱ παλαιότεροι σύγχρονοι ἱστορικοὶ

δίνουν χαμηλότερους αριθμούς, ο Busolt και ο Glotz 50.000, ο H. Bengston (*History of Greece from the beginnings to the Byzantine Era* [University of Ottawa Press 1988], 95) τους υπολογίζει σε 20.000 στρατιώτες και ο J. F. Lazenby (*The Defence of Greece* [1993], 46) σε 24.000 στρατιώτες και 1000 ἄλλα. Ὁ Ἡρόδοτος ἐπίσης (VI. 95) λέγει ὅτι τὰ πλοῖα τῶν Περσῶν ἦσαν 600 τριήρεις. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ πλοῖα τὰ 400 τουλάχιστον ἦσαν προσορισμένα στὸν Μαραθῶνα, γιατί εἶχαν μεταφέρει τοὺς ἄνδρες. Στὶς δυνάμεις τῶν Περσῶν λοιπὸν πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τὰ πληρώματα τῶν πλοίων, ἀρκετὲς χιλιάδες ἀνδρῶν.

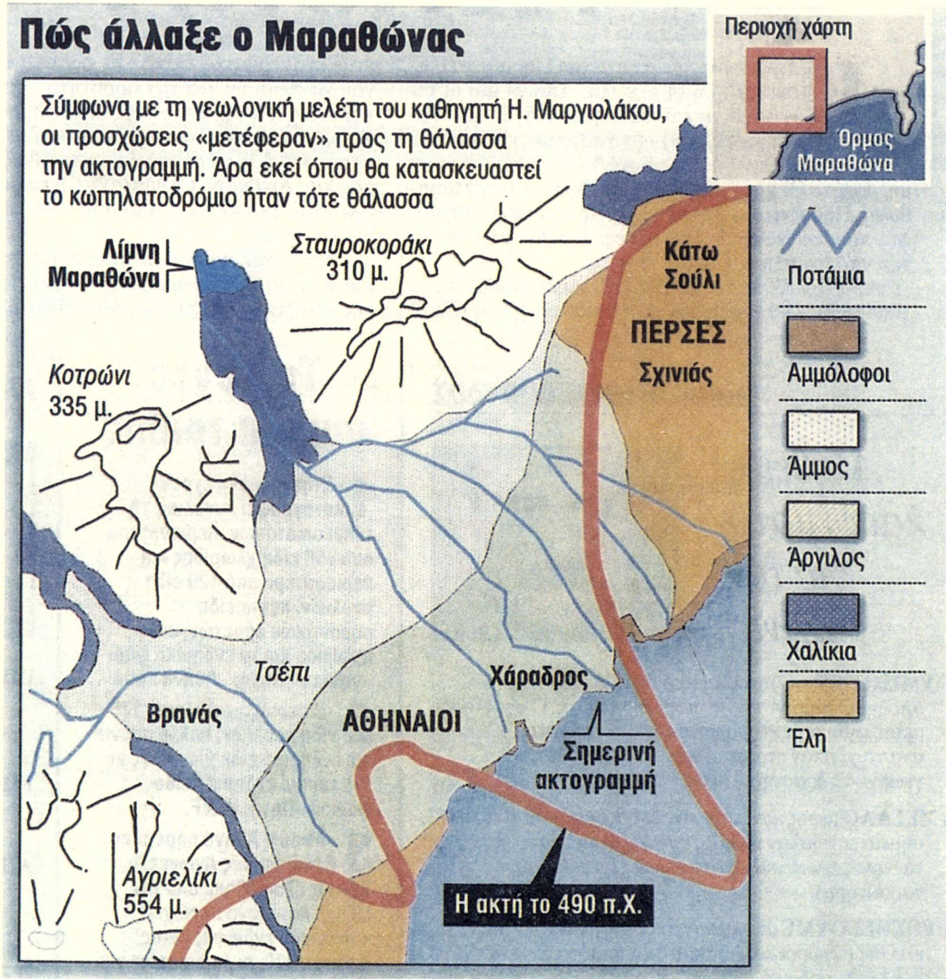
Οὐδεὶς σύγχρονος ἱστορικὸς δέχεται τοὺς ὑπερβολικοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἀρχαίων πηγῶν. Ἐὰν ὅμως δεχθοῦμε ὅτι οἱ νεκροὶ Πέρσες ἦσαν 6.400, ἀριθμὸς μέτριος καὶ σαφής, ὁ ὁποῖος προκύπτει ἀπὸ καταμέτρηση πού ἔγινε μετὰ τὴ μάχη, κατὰ τὸν ἐνταφιασμό τους (Ἡρόδοτος VI. 116) φυσικὸ εἶναι νὰ υπολογισθεῖ ἡ περσικὴ δύναμη πού παρατάχθηκε στὸν Μαραθῶνα, μεταξύ 25.000 καὶ 30.000 ἀνδρῶν, στοὺς ὁποίους δὲν υπολογίζονται οἱ δοῦλοι, οἱ βοηθητικοί, οἱ ὑπάλληλοι, οἱ ὑπηρέτες, οἱ ἐπιτελικοί, τὰ πληρώματα τῶν καραβιῶν καὶ γενικὰ τὸ προσωπικὸ ὑποστηρίξεως, ἐπιμελητείας κλπ. (Logistics).

Ὁ στρατὸς αὐτὸς τῶν δύο ἀντιπάλων, 40.000 ἕως 50.000 ἄνδρες, οἱ σκηνὲς τῶν Ἑλλήνων, οἱ σκηνὲς τῶν Περσῶν καὶ τὰ ἵπποστάσια ποῖον χωρὸ εἶχαν καταλάβει στὸ πεδῖον τοῦ Μαραθῶνος; Φυσικὰ ὁλόκληρη τὴν πεδιάδα, ἐξαιρουμένου τοῦ μεγάλου ἔλους καὶ τοῦ ἐλώδους ἐδάφους.

Ποῦ ἔγινε ἡ μάχη; Νομίζουμε, κύριε Ὑπουργέ, ὅτι κατὰ τὸν σχηματισμὸ τῆς ιδέας κατασκευῆς ἐκεῖ τοῦ κωπηλατοδρομίου, ἐκεῖνοι πού ἔκαναν τὶς σχετικὲς προτάσεις δὲν ἐγνώριζαν, ἴσως, ὅτι στὸν Μαραθῶνα εἶχε γίνει ἡ μεγάλη μάχη τοῦ 490 π.Χ., δὲν ἐγνώριζαν τὴ σημασία τῆς μάχης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴ σπονδυλικὴ στήλη τῆς ιδέας τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἕως σήμερα καὶ φυσικὸ εἶναι ὅτι πρυτάνευσαν στὸν νοῦ τῶν ὑπαλλήλων τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ, τοῦ ΥΠΠΟ καὶ τοῦ ὀργανισμοῦ Ἀθῆνα 2004 οἰκονομικὰ καὶ τεχνικὰ κριτήρια.



Γεωλογικός χάρτης τῆς πεδιάδας τοῦ Μαραθῶνος δημοσιευμένος στό περιοδικό Journal of Coastal Research, Special Issue No. 17 (1995): Holocene Cycles: Climate, Sea Levels, and Sedimentation. Εἰκονογραφεῖ τὸ chapter 9: Twenty Cyclic Pulses of



Ἡ επίσημη ἐκδοχή γιὰ τὴ μορφή τῆς πεδιάδας τοῦ Μαραθῶνα κατὰ τὸ 490 π.Χ. Ὁ ἐδῶ χάρτης εἶναι ἀναπαραγωγή τοῦ χάρτου τῆς σ. 14. Ἐχουν προστεθεῖ χρώματα καὶ ἐπεξηγήσεις. Μὲ τὴ λέξη ΠΕΡΣΕΣ δὲν εἶναι σαφές τί ἐννοεῖται: τὸ στρατόπεδο τῶν Περσῶν ἢ τὰ πλοῖα τους; Ἡ ἐπεξήγηση Λίμνη Μαραθῶνα φαίνεται ὅτι εἶναι λανθασμένη, γιὰτὶ στὴ θέση τῆς βρίσκεται στὴν πραγματικότητα ὁ σημερινὸς Μαραθῶνας (τὸ χωριό).

(Ἐφημερίδα Τὰ Νέα, Τρίτη 20 Φεβρουαρίου 2001, σ.13).

Drought and Humidity During the Holocene, ὑπὸ Ronald R. Paepe, Miranda E. Hadziotis and Elfi S. Van Overloop (σ.σ. 55-61. Ὁ χάρτης στὴ σ. 57).

Παρατηρητέα στὸν χάρτη, ὅτι ὁ Τύμβος τῶν Ἀθηναίων καὶ τὸ τρόπαιο βρίσκονται μέσα στὴ θάλασσα καὶ ὅτι οἱ κοίτες τοῦ Χάραδρου καταλαμβάνουν τὸ μέγιστον μέρος τῆς πεδιάδας ποὺ μένει ἔξω ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀνάπτυξη τῶν περσιῶν δυνάμεων.

Τὰ χρώματα ἔχουν προστεθεῖ στὸν χάρτη γιὰ μεγαλύτερη σαφήνεια.

Οἱ ἀρμόδιοι εἰσηγητὲς τοῦ ζητήματος ἐὰν ἐγνώριζαν τὰ τῆς μάχης, ἔπρεπε νὰ λάβουν ὑπ' ὄψη τὸν ἀριθμὸ τῶν μαχητῶν, τὴν ἔκταση τῶν στρατοπέδων καὶ τὴν ἔκταση τοῦ πεδίου καὶ ὄχι νὰ περιορίσουν τὸ πεδῖον τῆς μάχης στὴ γύρω ἀπὸ τὸν Τύμβο ἔκταση. Τίποτε ἀπολύτως δὲν μᾶς βεβαιώνει ὅτι ἡ μάχη ἄρχισε στὸν χῶρο τοῦ Τύμβου. Αὐτὴ ἡ ἀποψη δημιουργεῖται ἀσυναίσθητα στοὺς ἐπισκέπτες ἐπειδὴ ἀπὸ τὰ μαθητικά τους χρόνια ἔχουν ταυτίσει μάχη καὶ τόπο ἐνταφιασμοῦ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν Περσῶν, 6400 ἄνδρες, προϋποθέτει μάχη ὁ ὁποία ἔγινε σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ ὄχι μόνο στὸν τόπο τῆς ἀρχικῆς σύγκρουσης, ὁ ὁποῖος, ἄς δεχθοῦμε, ἦταν περίπου ὁ χῶρος ὅπου βρίσκεται ὁ Τύμβος. Ὁλόκληρη ὅμως ἡ πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος ὑπῆρξε τὸ πεδῖον τῆς μάχης, τὸ ὁποῖο κατὰ τὴ διήγηση τοῦ Πausanίου (I. 15, 3) ἐκτείνεται καὶ στὸ μεγάλο ἔλος: τὸ δὲ ἔσω τῆς μάχης φεύγοντές εἰσιν οἱ βάρβαροι καὶ ἐς τὸ ἔλος ὠθοῦντες ἀλλήλους. ἔσχαται δὲ τῆς γραφῆς νῆες τε αἱ Φοίνισσαι, καὶ τῶν βαρβάρων τοὺς ἐσπίπτοντας ἐς ταύτας φονεύοντες οἱ Ἕλληνες. Ἔχουμε λοιπὸν φυγὴ τῶν Περσῶν στὸ ἔλος, στὸ ἀνατολικότερο μέρος τῆς πεδιάδας, καὶ ἀνελέητο φόνου τους, καὶ φόνου τῶν Περσῶν, δηλαδὴ συγκρούσεις, στὴν παραλία. Ὁλόκληρη ἡ πεδιάδα, ἀφ' ἑνὸς μεταξύ θάλασσας καὶ δημόσιας ὁδοῦ Μπέη - Κάτω Σούλι καὶ ἀφ' ἑτέρου μεταξύ Τύμβου, Δρακονέρας καὶ Κυνοσούρας ἦταν, ἐπαναλαμβάνουμε, τὸ πεδῖον τῆς μάχης, ὅπου σκοτώθηκαν οἱ 6400 Πέρσες. Στὸν χῶρο αὐτὸ ἔγιναν μικρὲς ἢ μεγαλύτερες συμπλοκὲς καὶ καταδιώξεις. Μία εἰδικότερα μνημονεύει ὁ Αἰσχύλος στὸ ἐπίγραμμα πού συνέθεσε ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτὸ του (D.L. Page, *Epigrammata Graeca*, Oxonii MCMLXXV 456): ἀλκὴν δ' εὐδόκιμον Μαραθῶνιον ἄλσος ἂν εἴποι | καὶ βαθυχαιτήεις Μῆδος ἐπιστάμενος. Στὸν δασωμένο τόπο τῆς πεδιάδας πού ὀνομαζόταν, ἴσως, ἄλσος ὁ Αἰσχύλος συγκρούστηκε μὲ ἕναν ἢ περισσότερους Πέρσες τοὺς ὁποίους σκότωσε.

Ὁ φόνος τῶν Περσῶν δὲν ἦταν ὁμαδικὴ ἐκτέλεση τύπου Ταμερλάνου ἀλλὰ μάχη σῶμα μὲ σῶμα μεταξύ πολεμιστῶν

ισάξιων. Μόνον ὅτι οἱ Πέρσες ἐκπροσωποῦσαν τὴ δεσποτεία καὶ οἱ Ἕλληνες τὴν ἐλευθερία.

Πρέπει, ἐπίσης, κύριε Ὑπουργέ, νὰ ἔχετε ὑπ' ὄψη ὅτι ἡ ὅλη μάχη, μὲ τὶς δυνάμεις πού μνημονεύθηκαν προηγουμένως, ἔγινε σὲ χῶρο μικρότερης ἔκτασης ἀπὸ ὅ,τι ἡ σημερινὴ πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος, διότι τὸ πρὸς τὴ θάλασσα μέρος τῆς εἶναι δημιουργήμα τῶν μετὰ τὴ μάχη χρόνων. Ὡς παραδοξολογία δὲ εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθεῖ, ὅτι ἡ μάχη ἔγινε μόνο γύρω ἀπὸ τὸν Τύμβο ἢ ἐκεῖ κοντά. Καὶ εἶναι παραδοξολόγημα, διότι 40.000 μανιασμένοι πολεμιστὲς δὲν μένουν ἀκίνητοι. Ὅταν μάλιστα δημιουργηθεῖ πανικός οἱ μαχητὲς μποροῦν νὰ διανύσουν, διώκοντες καὶ διωκόμενοι, τεράστιες ἀποστάσεις. Παραδείγματα ἔχουμε ἀπὸ τὸ 21. Σταθῆτε Πέρσαι νὰ πολεμήσωμε, φώναζε ὁ Νικηταρᾶς στοὺς πανικόβλητους Τούρκους κατὰ τὴ μάχη τῶν Δολιανῶν. Γιὰ τοὺς Πέρσες τοῦ Μαραθῶνος δύο σημεῖα μποροῦσαν νὰ ἀνακόψουν τὸν φρενήρη δρόμο τους, τὸ ἔλος ὅπου σκοτώνονταν ἢ πνίγονταν καὶ τὰ καράβια τους. Γιὰ νὰ φθάσουν καὶ στὰ δύο αὐτὰ σημεῖα ἔπρεπε νὰ διασχίσουν ὀλόκληρη τὴν πεδιάδα ἢ ὅποια δὲν εἶναι τόσο μεγάλη γιὰ ἀκμαίους ἄνδρες.

Γιὰ συγκριτικούς καὶ μόνο λόγους μνημονεύουμε, ὅτι ὁ στίβος τοῦ Κολοσσαίου τῆς Ρώμης, ὅπου γίνονταν ἀγῶνες μεταξὺ εὐάριθμων ζευγῶν μονομάχων ἢ θηριομαχίης, ἔχει ἔκταση 6612 μ². Ἄς ὑπολογισθεῖ ἡ ἔκταση τοῦ πεδίου τῆς μάχης στὴν ὅποια ἔλαβαν μέρος 40.000 πολεμιστὲς καὶ ὄχι ἡθοποιοί.

Πιστεύουμε ὅτι ἔγινε φανερὴ ἡ σχέση ὅλης τῆς πεδιάδας τοῦ Μαραθῶνος μὲ τὴ μάχη τοῦ 490 π.Χ. καὶ ἡ ἱστορικότητα τοῦ τόπου ἢ ὅποια τὸν κατατάσσει, παγκοσμίως, ἀπὸ ἀπόψεως ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς σημασίας στὴν πρώτη θέση. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες εἶναι τὸ Μεσολόγγι ὅλης τῆς ἱστορίας μας.

Ἀλλὰ τὸ ὅτι ἡ πρώτη σύγκρουση ἔγινε στὸν Τύμβο συμπεραίνεται μόνο ἂν δεχθοῦμε ὅτι τὸ Ἡράκλειον τοῦ Μαραθῶνος βρισκόταν στὴ σημερινὴ θέση Βαλαρία. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἐκδοχὴ, τοῦ Λουκιανοῦ (Θεῶν ἐκκλησία 8, 377), ὅτι τὸ Ἡρά-

κλειον βρισκόταν κοντά στη Μακαρία κρήνη. Και ἡ θέση τῆς Μακαρίας δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση.

Ἡ στάση τῆς Ἑταιρείας. Γράφετε, κύριε Ὑπουργέ, ὅτι ἀντιρρήσεις βασισμένες σὲ ἱστορικούς καὶ ἀρχαιολογικούς λόγους προβάλλονται μόλις τώρα. Ὡς τώρα οἱ ἀντιρρήσεις ἦταν οἰκολογικοῦ καὶ ὄχι ἱστορικοῦ χαρακτήρα. Ἐννοεῖτε βεβαίως ἀντιρρήσεις ἐκ μέρους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Πραγματικά, ἡ Ἑταιρεία ἀπευθύνθηκε σὲ σᾶς μόλις τελευταῖα τοῦτο ὀφείλεται σὲ περισσότερους λόγους. Γνωρίζοντας ἡ Ἑταιρεία τὶς ἀρχικὲς εἰσηγήσεις τῆς ἀρμόδιας Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων πίστευε ὅτι θὰ γίνονταν δεκτές. Δεύτερον, τὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου τῆς καὶ μέλη τοῦ ΚΑΣ, τὰ ὁποῖα ἐκθέτουν σ' αὐτό, ὅταν χρειασθεῖ, καὶ τὴν ἀποψη τῆς Ἑταιρείας, μᾶς ἐβεβαίωσαν, μονίμως, ὅτι τὸ θέμα δὲν εἶχε τεθεῖ γιὰ συζήτηση στὸ ΚΑΣ, τὸ ὁποῖο ἦταν κατ' ἐξοχὴν ἀρμόδιο νὰ γνωματεύσει. Δὲν θελήσαμε λοιπὸν νὰ προκαταλάβουμε τὴ γνώμη τοῦ ΚΑΣ, γιατί πιστεύαμε ὅτι οἱ ἀρχαιολόγοι μέλη του εἶχαν τὶς δικές μας ἀπόψεις γιὰ τὸ ζήτημα, τουλάχιστον ἔτσι προκύπτει ἀπὸ τὶς συζητήσεις μας μαζί τους.

Ἡ Ἑταιρεία λοιπὸν δὲν ἐγνώριζε ὅτι εἶχε ἤδη ἀποφασισθεῖ ἔργο, μάλιστα αὐτῆς τῆς ἔκτασης, σὲ βάρος τοῦ ἱστορικότερου τόπου τῆς Ἑλλάδος οὔτε ὑπῆρξε ποτὲ ἀνακοίνωση σχετικὴ τοῦ ὙΠΠΟ. Ὅπως προκύπτει ἄλλωστε ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα, ὅσα γνωρίζουμε, τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας καὶ τῆς ἀρμόδιας Β' Ἐφορείας, ἡ ὅλη διαδικασία ἔγινε κατὰ ἀσυνήθη τρόπο. Πρῶτον, δὲν ἐξετάστηκε τὸ ζήτημα ἀπὸ τὸ ΚΑΣ, ὅποτε θὰ δημοσιεύονταν καὶ ἐπίσημες εἰδήσεις στὶς ἐφημερίδες ἢ θὰ μᾶς ἐνημέρωναν οἱ δημοσιογράφοι. Ἡ ἴδια ἡ ἀρμόδια Διεύθυνση διὰ τοῦ διευθυντοῦ ἢ τῆς διευθυντριάς τῆς δὲν ἐζήτησαν ποτέ, γιὰ γνωστοὺς σὲ σᾶς λόγους, τὴ γνώμη τῆς Ἑταιρείας ἢ τῶν ὑπογραφομένων, παρὰ τὸ ὅτι κατὰ τὴν ἐγκριτικὴ ἀπόφαση τοῦ Ὁδηγοῦ τοῦ Μαραθῶνος, τοῦ ἐνὸς ἐξ ἡμῶν, λέγεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἰδιαίτερα ἐμπλουτισμένο καὶ τεκμηριωμένο βιβλίον, μὲ πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὸν μελετητὴ καὶ ἐπισκέπτη τῆς

περιοχής του αρχαίου Μαραθῶνος καὶ τοῦ μουσείου. Στοιχειώδης ἐπιστημονικὴ πρόνοια ἐπέβαλλε στοὺς χειριζομένους τὴν ὑπόθεση νὰ συμβουλευθοῦν ἐκείνους ποὺ ἐγνώριζαν κάπως τὰ πράγματα. Ἡ Ἐταιρεία ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὸ 1988 εἶχε δημοσίαι ἐκφράσει τὶς ἀνησυχίες της γιὰ ὅσα γίνονταν στὸν Μαραθῶνα (Ἔργον 1988, 183· 1989, 173) καὶ εἶχε τονίσει ὅτι ὅπως οἱ Βέλγοι προστάτευσαν τὸ πεδῖον τῆς μάχης τοῦ Βατερλώ ἔτσι καὶ ἐμεῖς πρέπει νὰ προστατεύσουμε ὅλα τὰ πεδία τῶν μαχῶν μας, τὰ Δερβενάκια, τὴν Ἀλαμάννα καὶ τελευταῖο τὸ κοντινὸ μας πεδῖον τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, τὸ ὁποῖο ἡ Κυβερνητικὴ ἀντίληψη περιόρισε σὲ μιὰ ποσότητα χώματος. Τὸ πρόβλημα μὲ τὸν Μαραθῶνα δὲν εἶναι ὁ Τύμβος μόνο, ἓνας λόφος ποὺ πρῶτος ἔσκαψε ὁ Σλήμαν καὶ πολὺ ἀργότερα μεγάλωσε μὲ τὸ χῶμα ποὺ σῴριασε ἐπάνω του ἡ Σχολὴ τῶν Εὐελπίδων. Τὸ πρόβλημα ὄλων μας, καὶ ὄχι μόνο τῶν ἀρχαιολόγων, εἶναι τὸ ἴδιο τὸ πεδῖον τῆς μάχης.

Ὅπως διαπιστώνετε, κύριε Ὑπουργέ, ἡ Ἐταιρεία ἤδη τὸ 1988, ὄντος τοῦ ἑτέρου τῶν ὑπογραφομένων καὶ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς, ἐξέφρασε πολὺ ἔντονα τὴ γνώμη της γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ πεδίου τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος καὶ τοῦτο εἶχε ὡς συνέπεια ἀκήρυκτο πόλεμο ἐκ μέρους τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας. Τὴν κατόπιν ἔμπρακτὴ ἐχθρότητα παραγόντων τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας πρὸς τὴν Ἐταιρεία καὶ τοὺς ὑπογραφομένους τὴν εἶχατε διαπιστώσει καὶ σεῖς ἀπὸ τὸ 1996 ποὺ ἀναλάβατε τὰ καθήκοντα τοῦ Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ καὶ τὴν ὑπονοήσατε κατὰ τὶς ἀκροάσεις ποὺ μᾶς παραχωρήσατε.

Ἀπόλυτὴ σιγὴ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τήρησε καὶ ἡ ἀρμόδια Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς ὁποίας ὁ ἀναπληρωτὴς προϊστάμενος, ἐταῖρος τῆς Ἐταιρείας καὶ διάδοχος, στὴ θέση τὴν ὁποία κατέχει, τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἐταιρείας, δὲν θεώρησε καλὸ νὰ ζητήσῃ τὴν ἀναγκαία γιὰ τόσο μεγάλο θέμα συμβουλή. Δὲν εὐθύνεται ἡ Ἐταιρεία γιὰ τὴν καθυστερημένη ἀντίδρασή της, διότι δὲν εἶχε γνώση τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖο χειρίστηκαν ὑπάλληλοι χωρὶς τὴν ἀναγκαία ἐπιστημονικὴ κατάρτιση καὶ εὐαισθησία.

Οί κηρύξεις. Ἀλλὰ καὶ οἱ κατὰ καιροὺς κηρύξεις περιοχῶν τοῦ Μαραθῶνος προστατεύουν τὴν πεδιάδα ἀπὸ κάθε εἵδους ἐπιβουλῆ. Μὲ τὴν ΥΑ 25666/984/30.5.1957 χαρακτηρίζεται ὡς ἀρχαιολογικὸς χώρος ἢ ἀπὸ τοῦ Τύμβου μέχρι τοῦ 39ου χιλιομέτρου ἔκταση πρὸς Βορρὰν καὶ μέχρι τῆς θαλάσσης πρὸς Ἀνατολὰς μέχρι τῆς Παναγίας τῆς Μεσοσπορίτισσας. Ἐπὶ τῆς σχετικῆς παρατηρήσεώς σας, κύριε Ὑπουργέ, ἔχουμε νὰ εἰποῦμε ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Γ.Γ. τῆς Ἑταιρείας ὡς Ἐπιμελητοῦ καὶ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς, μόνον γιὰ τὸν Μαραθῶνα ἔγιναν οἱ κηρύξεις τοῦ 1963, δύο τοῦ 1977, τοῦ 1980, τοῦ 1992. Ὡστε μόνο γιὰ ἀδιαφορία γιὰ τὸν Μαραθῶνα, ὅπως εὐθέως σὲ τηλεοπτικὴ συνέντευξή του ἰσχυρίστηκε ὁ κ. Ὑφυπουργὸς Ἀθλητισμοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ. Σὰς ὑπενηθυμίζουμε, κύριε Ὑπουργέ, ὅτι τὸ 1979 τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο δέχθηκε πλήρως τὴν ὑπ' ἀρ. 7233/7.2.79 εἰσήγηση τοῦ Γ.Γ. τῆς Ἑταιρείας, τότε Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς, γνωμάτευσε καὶ ὁ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ ἀποφάσισε ὅτι δὲν ἐγκρίνουμε νὰ χορηγηθεῖ στὴν Ἑταιρεία *Mobag International* ἡ ζητούμενη ἄδεια τουριστικῆς ἀξιοποιήσεως τῆς περιοχῆς τοῦ «Σχοινιά» Μαραθῶνος, διότι πρόκειται γιὰ πρωτοφανεῖς σὲ μέγεθος ἐγκαταστάσεις, τελειῶς ἀσυμβίβαστες μὲ τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ἱστορικὴ σημασία τῆς περιοχῆς, οἱ ὁποῖες θὰ βλάψουν ἄμεσα καὶ ἀνεπανόρθωτα τὸν ἱερό Ἑλλαδικὸν χώρον τὸν συνδεδεμένο μὲ τὸ σπουδαιότατον ἱστορικὸν γεγονός τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τεράστιον ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον καὶ ἔχει ἀνάγκη μελλοντικῆς ἔρευνας γιὰ τὴν λύση προβλημάτων σχετικὰ μὲ τὴν τοπογραφίαν τοῦ ἀρχαίου Μαραθῶνος. Πῶς συμβαίνει ἕνα Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο τὸ ὁποῖον ἀποτελοῦσαν κορυφὴς τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας νὰ ἔχει τότε αὐτὴ τὴ γνώμη γιὰ τὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος καὶ σήμερον ὑπ' ἀλλήλοι ἀγνώστου ἐπιδόσεως σὲ ἐπιστημονικὰ ζητήματα κατ' ἐξοχὴν δύσκολα, ὅπως τῆς ἀττικῆς τοπογραφίας, νὰ σὰς εἰσηγοῦνται πράγματα ἀντίθετα πρὸς κάθε ἐπιστημονικὴ δεοντολογία;

Ἄλλὰ καὶ περισσότερο πρόσφατα ὁ Γ.Γ. μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. 2856/390/31.7.92 ἔγγραφοῦ του πρὸς τὸ Τμήμα Ἀρχαιολογικῶν Χώρων τοῦ ὙΠΠΟ εἶχε ζητήσῃ τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τοῦ κτήματος τοῦ Μουσείου Μπενάκη στὸν Σχοινιά καὶ εἶχε ἐν συνεχείᾳ (ἀρ. 4572/8.10.92) ὑποβάλλῃ στὸ ὙΠΠΟ καὶ τὴν ἐκτίμησιν τῆς Οἰκονομικῆς Ἐφορίας Παλλήνης. Μὲ τὴν ἀποχώρησίν του ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίαν, τὸν Ἰούνιον τοῦ 1994, ἡ διαδικασία ἀπαλλοτρίωσιν σταμάτησεν καί, ὅπως πληροφορεῖται, ὁ σχετικὸς φάκελος δὲν εὐρίσκεται στὴν Κεντρικὴ Ὑπηρεσίαν.

Ὁ Τύμβος τῶν Ἀθηναίων μὲ κήρυξιν τοῦ 1973 ἀπέκτησεν ζώνην προστασίας ἀκτίνας 250 μ. Τὸ 1977, ἐπὶ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς τοῦ ἑτέρου τῶν ὑπογραφομένων, ἡ ἀκτίς προστασίας διπλασιάσθη, ἔγινε 500 μέτρα ἐνῶ τὸ 1995, μετὰ τὴν ἀποχώρησίν του ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίαν τροποποιήθη, βεβαίως ὄχι πρὸς τὸ καλύτερον. Μὲ ἀποφάσεις ἐξ ἄλλου τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ 1999 ἠλεκτροδοτήθησαν αὐθαίρετα κτίσματα γύρω ἀπὸ τὸν Τύμβον καὶ ἔτσι ἐπιβραβεύθη ἡ αὐθαίρεσις.

Γράφετε, κύριε Ὑπουργέ, ὅτι σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔθεσαν ὑπ' ὄψιν μου οἱ ἀρμόδιες ὑπηρεσίαι τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ κτλ. ὁ χώρος τοῦ κωπηλατοδρομίου δὲν συμπίπτει μὲ τὸν χώρον τῆς μάχης καὶ ἐπικαλεῖσθε γιὰ ἐνίσχυσιν τῆς ἀποφῆς αὐτῆς ὅτι δὲν ἐμπίπτει σὲ κηρυγμένον ἀρχαιολογικὸν χώρον, οὔτε σὲ χώρον ποὺ ἀνήκει σὲ ζώνην προστασίας Α΄ ἢ Β΄ οὔτε κλπ. Ἄλλὰ, κύριε Ὑπουργέ, τῆ σημασία του ὁ τόπος δὲν τὴν ἀποκτᾷ μὲ οἰαδήποτε κήρυξιν· τὴν κέρδισε ἀπὸ τὸ μέγιστον γεγονός ποὺ συντελέσθη ἐκεῖ. Οἱ τόποι, τῶν ὁποίων οἱ ὀνομασίαι βρῖσκονται χαραγμέναι στὸ μνημεῖον τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτου εἶναι κηρυγμένοι ἢ καθοσιώθησαν ἀπὸ τὸ αἶμα τῶν νεκρῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν καὶ τὴν ἰδέαν ποὺ σχημάτισεν ὁ Ἑλληνισμὸς γι' αὐτούς; Χρειάζεται κήρυξιν τὸ Ροῦπελ, τὸ Μπιζάνι γιὰ νὰ τὰ σεβαστοῦμε;

Ἡ νομολογία. Ἄλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ὑπῆρχε ἀδιαφορία ἢ ἀμέλεια γιὰ τὴν κήρυξιν ὁλόκληρης τῆς πεδιάδος ὡς ἱστορικοῦ τό-

που, πιστεύουμε ότι τὸ ἀντίθετο συνέβη, ἢ πάγια γνώμη τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας εἶναι σαφής: Ἡ προστασία τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς, στὴν ὁποία περιλαμβάνονται οἱ ἱστορικοὶ τόποι, πηγάζει εὐθέως ἀπὸ τὸ ἄρθρο 24 τοῦ Συντάγματος καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ματαιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀδράνεια τοῦ νομοθέτου καὶ τῆς διοικήσεως. Εἶναι βεβαίως εὐκτέον, ἀλλὰ ὄχι ἀπαραίτητο, νὰ ὑπάρχει νομοθετικὴ ρύθμιση γιὰ ἓναν ἱστορικό τόπο, ἀλλὰ καὶ χωρὶς αὐτὴν ἡ προστασία ποῦ ἔχει ἀνάγκη ὁ τόπος θὰ παρασχεθεῖ ἀπὸ τὸν δικαστὴ. Ἐὰν ἴσχυαν ἄλλα κριτήρια, ὅλοι οἱ ἱστορικοὶ τόποι θὰ καταστρέφονταν ἀκωλύτως. Ἄρα, ὑποθέτουμε, τὸ ἔργο τοῦ κωπηλατοδρομίου κλπ. δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατασκευασθεῖ στὸ πεδῖον τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος διότι τὸ πεδῖον προστατεύεται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, κατὰ τὸ Σ.τ.Ε.

Αὐτὲς τίς ἡμέρες ὅμως ἓνα νέο ἐπιχείρημα προστέθηκε ἐναντίον τοῦ πεδίου τῆς μάχης, ἀνωνύμως βεβαίως. Ὅτι ἡ μάχη ἔγινε σὲ ἀπόσταση 5 χιλιομέτρων μακρὰν τῆς θέσης τοῦ κωπηλατοδρομίου. Τὴν ἐξέφρασε, ἐπικαίρως, ἓνας ἐπισκέπτης μας, ὁ κ. Ζ. Ρόγκ, ὁ ὁποῖος εἶπε ἐπισήμως ὅτι κάποιοι ἰσχυρίζονται ὅτι [ἡ θέση τοῦ κωπηλατοδρομίου] εἶναι ὁ χῶρος ποῦ διεξήχθη ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνα. Δὲν εἶναι ἀληθὲς αὐτό. Βρίσκεται 5 χιλιόμετρα μακριὰ ἀπὸ τὸ χῶρο ποῦ διεξήχθη ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνα. Διαβάσαμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα παρθένο ὑγροβιότοπο. Δὲν εἶναι ἀληθὲς, ὑπάρχει ἀεροδρόμιο ἐκεῖ, ὑπάρχουν αὐθαίρετες ἐγκαταστάσεις. Ἐμεῖς ὅλα αὐτὰ θὰ τὰ βελτιώσουμε (Ριζοσπάστης, 17 Φεβρουαρίου 2001 σ. 11).

Στὸν κ. Ζ. Ρόγκ ἀρμόζει ὁ χρησμός ποῦ ἔδωσε ἡ Πυθία στὸν Βάττο ἀπὸ τὴ Θήρα (H.W. Parke καὶ D.E.W. Wormell, *The Delphic Oracle* II 41):

αἰ τὺ ἐμεῦ Λιβύην μηλοτρόφον οἶδας ἄμεινον,
μὴ ἐλθῶν ἐλθόντος, ἄγαν ἄγαμαι σοφίην σευ

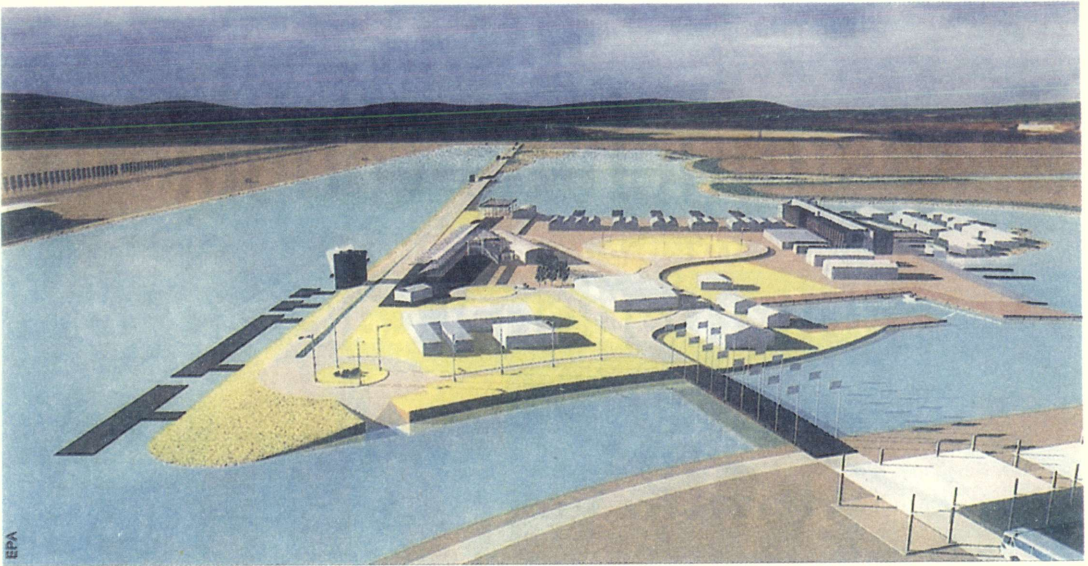
δηλαδή,

ἂν ἐσὺ ξέρεις καλύτερα ἀπὸ μένα τὴ Λιβύη μὲ τὰ πολλὰ τὰ πρόβατα,
ἐσὺ ποῦ δὲν πῆγες ἀπὸ μένα ποῦ πῆγα, πολὺ θαυμάζω τὴ σοφία σου.

Οἱ ξένοι γιά τὰ πεδία τῶν μαχῶν. Δέν ἀγνοεῖτε, κύριε Ὑπουργέ, ὅτι στήν Εὐρώπη καί στήν Ἀμερική, ὑπάρχουν εἰδικές Ὑπηρεσίες πού μεριμνοῦν γιά τή διατήρηση ἀναλλοίωτων τῶν πεδίων τῶν μεγάλων μαχῶν, ὅπως τὸ Βατερλώ, τὸ Βερντέν, τὸ Σόμ, τὸ Σολφερίνο, τὸ Ἀούστερλιτς, τὸ Λέξιγκτον, τὸ Γιορκτάουν, τὸ Γκέτυσμπεργκ, γιά νὰ μνημονεύσουμε λίγα μόνο. Διατηροῦνται ἀκόμη καί τὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως στή Γερμανία, Νταχάου, Μπούχενβαλντ, Μαουτχάουζεν, παρά τὸ ὅτι δέν προσθέτουν στή δόξα τῆς χώρας.

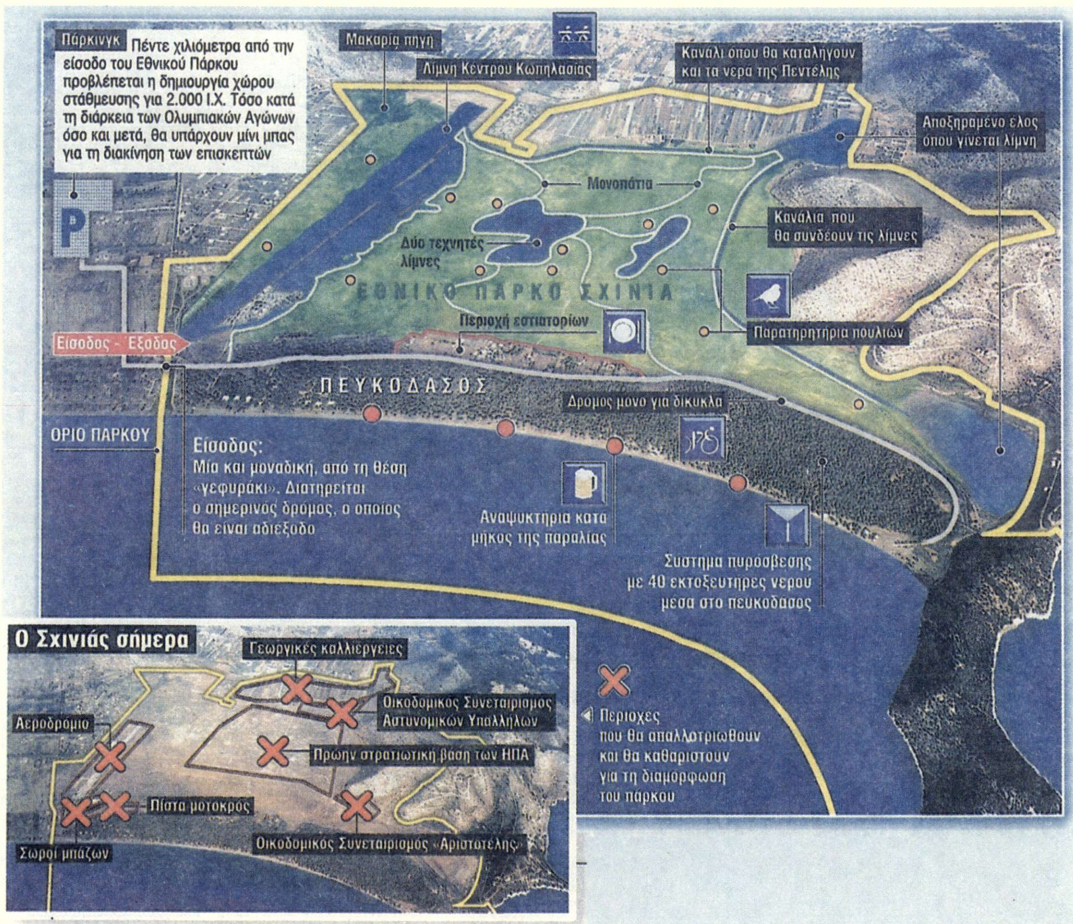
Τὸ ἀεροδρόμιο. Δέν ἰσχυρίστηκε ποτέ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ὅτι οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ ἀεροδρομίου δέν βλάπτουν τὸ πεδίου τῆς μάχης καί δέν εὐθυνόμεθα ἑμεῖς γιά τὴν κατασκευή του κατὰ τὸ 1953. Ἐπιθυμία ὅλων μας εἶναι νὰ διαλυθεῖ τὸ ἀεροδρόμιο καί νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ τοπίο στήν ἀρχαία του μορφή. Δέν μπορούμε ὅμως νὰ παραγνωρίσουμε τὸ ὅτι ἡ ὑπαρξή του ἐμπόδισε ἐπὶ δεκάδες χρόνια τὴν οἰαδήποτε δραστηριότητα σὲ μεγάλη ἔκταση γύρω ἀπὸ αὐτό. Πάγια ἀρχὴ τῶν Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων, κατὰ τὸ παρελθὸν τουλάχιστον, ἦταν ἡ ἀνοχὴ ἔναντι οἰαδήποτε στρατιωτικῆς ἐγκατάστασης, ἐφ' ὅσον προϋπῆρχε, κοντὰ σὲ ἀρχαιολογικούς χώρους ἢ ἀκόμη καί μέσα σ' αὐτούς, γιὰ τὸ ἀποτελοῦσαν ἀπόλυτη προστασία τοῦ περιβάλλοντος, τουλάχιστον τὰ παλαιότερα χρόνια κατὰ τὰ ὁποῖα οἱ στρατιωτικοὶ εἶχαν ἐπιρροὴ σὲ ὀρισμένα πράγματα.

Τὸ κωπηλατοδρόμιο. Τὸ κωπηλατοδρόμιο ἀντιθέτως δέν εἶναι μία ἀπλὴ ἐπίστρωση τοῦ ἐδάφους, μὲ ἓνα ἀνεμούριο ὡς μόνη ἐγκατάσταση, γιά νὰ προσγειώνονται καί νὰ ἀπογειώνονται μονοκινητήρια καί μονοθέσια ἀεροπλάνα βάρους μικρότερου ἐνὸς αὐτοκινήτου, ἀλλὰ δύο λίμνες μήκους 2.200 μέτρων (ἡ ἀπόσταση δύο φορές Συντάγματος-Ὁμονοίας) καί πλάτους μεγάλου γιά τίς ὁποῖες θὰ ἀπαιτηθοῦν ἐκσκαφές 1.500.000 μ.³, ὡς λέγεται. Πέραν τῶν ἐκσκαφῶν θὰ ὑπάρξουν ἐγκαταστάσεις ὑπέργειες γιά δεκάδες χιλιάδες θεατές, ἐστιατόρια, μαγειρεῖα, αἴθουσες ἀναμονῆς, ἀποδυτήρια, νοσοκομεῖο, δημοσιογραφικὲς αἴθουσες, τηλεοπτικὲς αἴθουσες, ἀποθήκες γιά τὰ πλοίαρια,



EPA

Φωτογραφία μακέτας τοῦ μελλοντικοῦ κωπηλατοδρομίου με̄ τις ἐγκαταστάσεις του. Δὲν εἰκονίζονται οἱ κατασκευές πού θά γίνουν δυτικά καὶ ἀνατολικά, χώροι σταθμεύσεως γιὰ χιλιάδες αὐτοκίνητα, κέντρα ἀναψυχῆς. (Ἐφημερίδα Athens Greek News, Παρασκευή 29 Δεκεμβρίου 2000, σ. 4).



Σχεδιογράφημα του ανατολικού τμήματος της πεδιάδας του Μαραθώνος, το οποίο εικονίζει τη μελλοντική μορφή του, με λίμνες, περιοχή εστιατορίων, μονοπάτια, κανάλια, παρατηρητήρια πουλιών, αναψυκτήρια. Κάτω αριστερά ή σημερινή μορφή της ίδιας περιοχής.

(Εφημερίδα Τα Νέα, Σάββατοκύριακο 24-25 Φεβρουαρίου 2001, σ. 24).

ασφαλείς και ισχυρές περιφράξεις, νέοι δρόμοι ταχείας κυκλοφορίας, τόποι στάθμευσης των αυτοκινήτων των θεατών, έλικοδρόμια, χώροι εκφορτώσεως τροφίμων, αναψυκτικῶν, οίκουμουσεῖο, μουσεῖο αναπαράστασης τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος και τῶν διαμορφώσεων τοῦ περιβάλλοντος χώρου, κατοικίες φυλάκων και νυκτοφυλάκων, ἀντλιοστάσια, ἀποθήκες καυσίμων, θερμαντικές και ψυκτικές ἐγκαταστάσεις και ἐγκαταστάσεις βιολογικοῦ καθαρισμοῦ.

Προσθέσατε σ' αὐτὰ πυκνὸ ὀδικὸ δίκτυο μὲ ἠλεκτροφωτισμὸ τύπου Ὀλυμπιακοῦ σταδίου και τῶν πέριξ αὐτοῦ, γὰρ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ ἐφιαλτικὴ εἰκόνα τῆς μεταβολῆς. Καὶ σὲ αὐτὸν τὸν χῶρο πιστεύετε ὅτι, κατὰ τὴν μελέτη προστασίας τοῦ περιβάλλοντος, ὁ ἔποψ θὰ καλεῖ νὰ ἔλθουν ἐκεῖνα τὰ πουλιά ὅσα τ' εὐδρόσους γῆς τόπους ἔχετε λειμῶνα τ' ἐρόεντα Μαραθῶνος; (Ἀριστοφ. Ὀρνιθες στ. 245-246).

Αὐτονόητο εἶναι ὅτι δὲν θὰ ὑπάρχουν βόθροι λυμάτων, γὰρ λόγους προστασίας τοῦ ὑπεδάφους, ἀλλὰ ὅλα θὰ καταλήγουν στὴ θάλασσα μὲ τὸν πλέον ἀνέξοδο τρόπο. Πιστεύετε, κύριε Ὑπουργέ, ὅτι οἱ ἐγκαταστάσεις αὐτές, τίς ὅποιες ἀκροθιγῶς περιγράφουμε, μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὸ ἀλώνι πού εἶναι τὸ σημερινὸ ἀεροδρόμιο;

Πέραν ὅμως τοῦ κωπηλατοδρομίου θὰ δημιουργηθεῖ τεράστια οἰκοδομικὴ δραστηριότητα γύρω ἀπὸ αὐτό, ἀπὸ τοὺς ἰδιώτες. Τὸ Μουσεῖο Μπενάκη ἔχει μεγάλες ἐκτάσεις στὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος, τίς ὅποιες στὸ παρελθόν, τὸ 1979 και τὸ 1992, θέλησε νὰ οἰκοδομήσει, εἶχαν μάλιστα δημοσιευθεῖ και σχετικὲς ἀγγελίες σὲ οἰκονομικὲς ἐφημερίδες τοῦ Λονδίνου. Οἱ ἐντόπιοι, ἐπίσης ἐτοιμάζονται νὰ ἐπεκτείνουν μετὰ τὸν Τύμβο, και στὴν πεδιάδα τὸ ἐλληνικὸ ὄνειρο. Ἄν λοιπὸν ἐξετάσουμε τὰ πράγματα συγκριτικῶς, βλέπουμε ὅτι οἰαδήποτε βλάβη ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀεροδρομίου ἀποκαθίσταται. Ἡ βλάβη ἀπὸ τὸ κωπηλατοδρόμιο θὰ εἶναι πλήρης καταστροφὴ και ὀλοκληρωτικὴ ἐξαφάνιση τοῦ τοπίου. Ὁ Μαραθῶν θὰ ὑπάρχει μόνο στὰ βιβλία.

Ἐπειδὴ ἐπίσης ὁ Ὄργανισμὸς Ἀθήνα 2004 ἰσχυρίζεται ὅτι

μέ τὰ ἔργα πού θά γίνουν στό πεδίο τῆς μάχης θά φύγουν τὰ σκουπίδια καί οἱ λοιπές ἀσχήμιες, σᾶς δηλώνουμε ὅτι ἡ Ἐραραιοολογική Ἐταιρεία θά διαθέσει ἀπό τοὺς πόρους της μερικὲς δεκάδες ἑκατομμυρίων γιὰ τὴν ἀποκομιδὴ τῶν σκουπιδιῶν καί τὴν ἀποκατάσταση τῆς τάξεως. Πιστεύουμε ὅτι θά βρεθοῦν καί ἄλλοι νὰ μᾶς μιμηθοῦν.

Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο σας ἐρώτημα κύριε Ὑπουργέ, ἔχουμε νὰ εἰποῦμε, ὅτι στὶς προηγούμενες σελίδες ἐκτέθησαν μὲ βάση τίς ἀρχαῖες πηγές, τὴ μορφολογία τοῦ τόπου καί τὴ σύγχρονη ἔρευνα, ὅλα τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ χῶρος ὅπου θά γίνει τὸ κωπηλατοδρόμιο, εἶναι ὁ χῶρος τῆς μάχης. Ἐπαναλαμβάνουμε ὅτι πιθανῶς ἡ μάχη ἔγινε στὴν ἔκταση ἀπὸ τὸν Τύμβο (συμβατικὸ σημεῖο τῆς ἀρχῆς τῆς σύγκρουσης) μέχρι τοῦ μεγάλου ἔλους καί τῆς θαλάσσης. Τοῦτο εἶναι φανερό ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Ἡροδότου ὁ ὁποῖος συνέλεξε τίς πληροφορίες του ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἀθηναίους πού ἔλαβαν μέρος στὴ μάχη, καί ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ποικίλης στοᾶς τῶν Ἀθηναίων πού παρέχει ὁ περιηγητὴς Πausanias. Στὴ στοᾶ, δημόσιο κτίριο, εἶχε ἀπεικονιστεῖ ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνος, ἔργο τῶν ζωγράφων Παναίνου καί Μίκωνος. Τὸ ἔργο φιλοτεχνήθηκε σὲ χρόνους κατὰ τοὺς ὁποίους (μετὰ τὸ 460 π.Χ.) ζοῦσαν οἱ Μαραθωνομάχοι καί μπορούσαν νὰ ἐλέγξουν τὴν ἀλήθεια τῶν εἰκονιζομένων. Δὲν ἐπεκτεινόμεθα σὲ πληροφορίες πού παρέχονται ἀπὸ μὴ συγχρόνους συγγραφεῖς οὔτε στὴν ἄφθονη ρητορική φιλολογία.

Ἀπὸ τὴν μάχη τοῦ Μαραθῶνος, σύγχρονά της, λίγα ἀρχαιολογικά λείψανα ὑπάρχουν καί αὐτὸ γιὰ εὐνόητους λόγους. Ὅλα τὰ λάφυρα συνελέγησαν ἀπὸ τὸ Ἀθηναϊκὸ κράτος, ὅσα βεβαίως δὲν λεηλατήθηκαν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν γύρω δήμων. Ὅσα μνημεῖα ἀναμνηστικά τῆς μάχης κατασκευάστηκαν στὴν πεδιάδα, καταστράφηκαν ἢ βρίσκονται θαμμένα κάτω ἀπὸ τίς νεώτερες ἐπιχώσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι μεγάλες. Στὴν περιοχὴ ἔχουν βρεθεῖ ἀναθήματα τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ ὁ ὁποῖος ἀρεσκόταν νὰ τὰ ἰδρῦει σὲ τόπους ἱστορικούς.

Ένα από τὰ δημόσια ἀναθήματα, τὸ τρόπαιον λευκοῦ λίθου, ἔχει βρεθεῖ, στὸν μεσαιωνικὸ πύργο πλάι στὴ Παναγιὰ τὴν Μεσοσπορίτισσα (Β.Χ. Πετράκου, *Ὁ Μαραθῶν*, 1995, 27-30, εἰκ. 7-8). Δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ τόπος ὅπου τὸ τρόπαιο εἶχε στηθεῖ, πιθανῶς ὄχι σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τόπο εὕρεσής του. Κατὰ τίς συνήθειες τῶν Ἀρχαίων ὅμως τὰ μόνιμα τρόπαια στήνονταν στὸ κέντρο περίπου τοῦ χώρου τῆς μάχης τῆς ὁποίας τὴ μνήμη διαιώνιζαν. Κάπου ἐκεῖ κοντὰ θὰ βρισκόταν καὶ τὸ μνημεῖο τοῦ Μιλτιάδου, γνωστὸ ἀπὸ τὸν Πausanία (I. 32, 4).

Ἵπενθυμίζουμε, κύριε Ἵπουργέ, τὴν εἵδηση πού δημοσιεύτηκε πρὸ ἀρκετοῦ χρόνου, τῆς εὕρεσης στὴν ἀνασκαφὴ τῆς βίλλας τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ στὴν Κυνουρία, μιᾶς στήλης μὲ ὀνόματα πεσόντων κατὰ τὴν μάχη. Κατὰ τὸν Πausanία (I. 32, 3) τάφος δὲ ἐν τῷ πεδίῳ Ἀθηναίων ἐστίν, ἐπὶ δὲ αὐτῷ στήλαι τὰ ὀνόματα τῶν ἀποθανόντων κατὰ φυλὰς ἔχουσαι. Ἄν ἀληθεύει ἡ εἵδηση, ἡ στήλη πού βρέθηκε εἶναι τὸ ἱερότερο μνημεῖο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ πρέπει τὸ ταχύτερον νὰ μεταφερθεῖ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο καὶ νὰ ἐκτεθεῖ σὲ δημόσιο προσκύνημα.

Δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς ποιά εἶναι τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἔθεσε ὑπ' ὄψης σας, γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ ἱστορικοῦ πεδίου, ἡ Κεντρικὴ Ἵπηρεσία τοῦ Ἵπουργείου καὶ ἡ Β' Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἀπὸ λίγες πληροφορίες πού ἔχουμε κρίνουμε ὅτι ὅσοι χειρίστηκαν τὸ ζήτημα εἶχαν πλήρη ἄγνοια τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Μαραθῶνος.

Σὲ ἔγγραφο (2276/13.6.97) τῆς Β' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων πρὸς τὸ Τμῆμα Ἀρχαιολογικῶν Χώρων γίνεται λόγος γιὰ τὸν ὑγροβιότοπο τοῦ Σχοιναῖ, γιὰ τὰ σημεῖα συνάντησης καὶ συνύπαρξης τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸ τοπίο - φύση καὶ ὅτι ἂν γίνεαι τὸ ἔργο κανεῖς δὲν θὰ καταλαβαίνει πιά γιατί ὁ ἀρχαῖος δῆμος Τρικύρουθός τῆς Τετράπολης τοῦ Μαραθῶνος, ἡ Μακαρία πηγὴ κ.ἄ. ἐπιλέγησαν ἀπὸ τοὺς προγόνους μας. Στὸ τέλος τοῦ ἐγγράφου ὑποδεικνύεται νὰ γίνεαι ἄλλοῦ τὸ κωπηλατοδρόμιο, ὄχι

πολύ μακριά, όπου δέν πρόκειται νά πληγεῖ ὁ ὑγροβιότοπος οὔτε ὁ τόπος τῆς ἱστορικῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος. Ἐννοοῦμε ὅσα γράφονται ἐδῶ ὁ ὑγροβιότοπος καί τὸ πεδίο τῆς μάχης ἐφάπτονται.

Σὲ ἄλλο τῆς ἔγγραφου (553/29.1.1999) ἡ Β' Ἐφορεία λέγει σχετικὰ μὲ τὸ οἰκομουσεῖο σὰς πληροφοροῦμε ὅτι συμφωνοῦμε μὲ τὴ δημιουργία του μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι τὸ σχετικὸ οἰκοδόμημα θὰ ἔχει περιορισμένο ὄγκο.

Καί τὰ λοιπὰ ἔγγραφα τῆς Ἐφορείας καί τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας διαλαμβάνουν ζητήματα οἰκολογικά καί χωροθέτησης καί ὅπου σὲ αὐτὰ γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀρχαιότητα, αὐτὸς σχετίζεται εἴτε μὲ τὴ μυθολογία τῆς Μακαρίας πηγῆς, εἴτε μὲ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ στὴ ΒΔ ἄκρη τοῦ μεγάλου ἔλους. Εἰδικῶς μάλιστα σὲ ἔγγραφο τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας (5673/263/1.3.1999) λέγεται ὅτι πλὴν τῶν ἄλλων κατασκευῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐγκριθεῖ θετικά ἀντιμετωπίζει ἐπίσης ἡ Ὑπηρεσία μας τὴ δημιουργία ἐνὸς μικρῶν διαστάσεων πληροφοριακοῦ κέντρου, τὸ ὁποῖο θὰ δίνει τὴν εὐκαιρία ἐνημέρωσης τοῦ κοινοῦ γιὰ τὴν ἱστορικὴ - ἀρχαιολογικὴ σημασία τῆς περιοχῆς. Ποιᾶς περιοχῆς, ὅμως, ἀφοῦ τὸ κωπηλατοδρόμιο θὰ γίνε, κατὰ τοὺς ἀρμοδίους ὑπαλλήλους, σὲ χῶρο παρθένο ἀπὸ ἀρχαιότητες καί ἀρχαῖες ἀναμνήσεις;

Μόλις στὶς 4.1.2001 τὸ Τμῆμα Ἀρχαιολογικῶν Χώρων μὲ ἔγγραφό του πρὸς τὸ Ε' Τμῆμα τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας (276/51/4.1.2001) λέγει ὅτι ἡ περιοχή [ἡ εὐρύτερη περιοχή τοῦ Σχοιναῖ ἡ ὁποία προστατεύεται μὲ τὸ Π.Δ. ΦΕΚ395/Δ/3.7.00] ἔχει βεβαίως βαρύνουσα ἱστορικὴ σημασία λόγῳ τῆς διεξαγωγῆς στὸν χῶρο αὐτὸ τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνα (sic) τὸ 490 π.Χ. καί τῆς ὑπαρξῆς τῆς ἀναφερομένης ἀπὸ τὸν Πausanias Μακαρίας Πηγῆς ἡ ὁποία πιθανότατα ταυτίζεται μὲ τὴν πηγὴ Μεγάλου Μάτι. Ὁμολογεῖται λοιπὸν ἐπισήμως ὅτι ἡ μάχη ἔγινε στὴν πεδιάδα τὴν ὁποία ἐννοοῦμε καί ἐμεῖς καί ὄχι 5 χιλιόμετρα μακρὰν, ὅπως ἰσχυρίζονται ἀνώνυμοι ὑπάλληλοι καί ὁ κ. Ζ. Ρόγκ.

Τελευταῖο ἔγγραφο τοῦ ὁποῖου τὸ περιεχόμενο κατὰ τύχην πληροφορηθήκαμε εἶναι τοῦ ἀναπληρωτοῦ τοῦ προϊστάμενου τῆς Β΄ Ἐφορείας (799/1.2.2001) πρὸς τὴν κυρία Γενική Γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Στὸ ἔγγραφο αὐτό, τὸ ὁποῖο ὑποθέτουμε ὅτι ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὶς παραδόσεις πού ἔκανε ὁ συντάκτης στὸ πανεπιστήμιο Κρήτης πρὸ τοῦ 1994, γίνεται ἐξέταση τῶν διαφόρων ἐκδοχῶν γιὰ τὴν τακτικὴ τῶν ἀντιπάλων στρατευμάτων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μάχης, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ τῶν κινήσεων τῆς «διμοιρίας ἐπιδείξεων» τῶν κέντρων ἐκπαιδέυσεως νεοσυλλέκτων. Ἀλλὰ περὶ τῶν ζητημάτων αὐτῶν ὑπάρχει πλήν πολλῶν ἄλλων ἢ ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ στρατηγοῦ Λεωνίδα Λαπαθιώτη (1854-1919), πατέρα τοῦ ποιητῆ, δημοσιευμένη ἐλληνικά (Νέα Ἑστία I, 1936, 900-905, 1021-1027, 1068-1072, 1146-1152). Ἐκεῖ ἐξετάζεται τὸ ὅλο ζήτημα, χωρὶς νὰ ἀμφισβητεῖται ὁ τόπος ὅπου ἔγινε ἡ μάχη, ὅπως ἐπίσης δὲν τὸ ἀμφισβήτησε κανεὶς ἀπὸ τοὺς ξένους ἱστορικούς, λ.χ. ὁ J.B. Bury (*A History of Greece*, 1955³, 251) ὁ H. Bengtson (ὀ.π.), ὁ J.A. Munro (*Cambridge Ancient History IV* (1926) 229-232 map 6), ὁ N. Hammond (*Cambridge Ancient History IV*² (1988) 506-517). Στὸν χάρτη 44 (σ. 513) ὁ Hammond δηλώνει ὅτι κατὰ τὴ μάχη καὶ μετὰ οἱ ἀντίπαλοι ἔφθασαν ἕως τὸ Κάτω Σούλι, ὅπου ἦταν τὸ στρατόπεδο τῶν Περσῶν. Σημειωτέον ὅτι ὁ N. Hammond εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους μελετητὲς τῆς τοπογραφίας τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῆς τακτικῆς πού χρησιμοποιήθηκε κατὰ τὴ μάχη, ἔχει δὲ γράψει παλαιότερα εἰδικὴ ἐκτεταμένη μελέτη γιὰ τὸ θέμα (*The Campaign and the Battle of Marathon*, *JHS* 88, 1968, 13-57, εἰκ. 3 ὅπου τὸ περσικὸ στρατόπεδο τὸ τοποθετεῖ στὸ Κάτω Σούλι). Τὴν πληρέστερη βιβλιογραφία περὶ τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῶν ζητημάτων τῆς τοπογραφίας του κλπ. μπορεῖ νὰ τὴν βρεῖ κανεὶς στὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου Τραυλοῦ, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (1988) 216-257. Τέλος, στὸ κεφάλαιο περὶ τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, στήν «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους»

(Έκδοτικῆς Ἀθηνῶν) τόμ. Β', τὸ ὁποῖο ἔγραψε ὁ ἱστορικός Ἀλέξ. Δεσποτόπουλος, στὰ 5 σχεδιαγράμματα τῆς μάχης (σ. 304-305) εἰκονίζεται σαφῶς, ὅτι ὁλόκληρη ἡ πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος, ἀπὸ τοῦ Βρανᾶ καὶ τοῦ Τύμβου, μέχρι τοῦ μεγάλου ἔλους, ἦταν ὁ τόπος ὅπου αὐτὴ διεξήχθη.

Ἀπαντήσαμε σὲ ὅλα τὰ ἐρωτήματά σας, ὅσο πιὸ σύντομα μᾶς ἦταν δυνατόν. Ὁμολογοῦμε, καὶ μαζί μας οἱ Ἕλληνες καὶ ξένοι ἱστορικοὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ὅτι ὅσα γράφουμε τὰ συντάξαμε μὲ πολλὴ δυσκολία, γιατί ἔπρεπε νὰ ἀποδείξουμε τὰ αὐτονόητα καὶ πασίγνωστα. Ἀναγνωρίζουμε, ὅτι δυστυχῶς ὑπάρχει ἡ ἀβασάνιστη ἀπόφαση νὰ κατασκευασθεῖ κωπηλατοδρόμιο στὸ πεδῖον τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, πιστεύουμε ὅμως ὅτι εἶναι πρωτάκουστο νὰ καλεῖται ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία νὰ ἀποδείξει τὴν ταυτότητα τοῦ πεδίου, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ πράγματος τὸ ὁποῖο τώρα μόνις ἀποκαλύφθηκε. Ὅπως δὲν εἶναι παρήγορο ὅτι τὸ Ἑλληνικὸ κράτος δὲν ξέχασε ἀκόμη τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος καὶ τοὺς 192 νεκροὺς Ἀθηναίους. Ὅπως βλέπουμε στὸ νέο μεταλλικὸ πεντακοσιόδραχμο, κομμένο γιὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς τοῦ 2004, ὁ νικητὴς Λούης στέκει ἐμπρὸς στὸν Τύμβο τῶν Ἀθηναίων τὸν ὁποῖο στέφει ἡ στήλη μὲ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν.

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐπιστολῆς μας αὐτῆς, κύριε Ὑπουργέ, σᾶς ἐπισημαίνουμε, ὅτι ἡ περιγραφή τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, πού περιέχεται στὸ βιβλίο τῆς ἱστορίας τῆς Δ' Δημοτικοῦ (ἔκδοση Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικὸ Ἰνστιτοῦτο, Τμῆμα Πρωτοβάθμιας Ἐκπαίδευσης [1999] σ. 52) δὲν συμφωνεῖ μὲ ὅσα ὑποστηρίζετε. Παραθέτουμε τὸ πλῆρες ἀπόσπασμα:

Οἱ Ἀθηναῖοι ἐπιτέθηκαν μὲ ὀρμή. Οἱ Πέρσες ξαφνιάστηκαν καὶ δὲν μπόρεσαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ τόξα τους. Ἡ μάχη ἔγινε σῶμα μὲ σῶμα. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐξοπλισμένοι κατάλληλα γιὰ τέτοιον ἀγῶνα, ἔτρεψαν γρήγορα σὲ φυγὴ τὰ ἀδύνατα ἄκρα τῆς περσικῆς παράταξης. Οἱ Πέρσες βρέθηκαν κυκλωμένοι καὶ

ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποχωρήσουν. Τότε ἄρχισε μιὰ τρομερὴ καταδίωξη. Πολλοὶ Πέρσες ἔχασαν τὸν προσανατολισμὸ τους καὶ ἔπεφταν στὸ ἔλος τὸ ὁποῖο ὑπῆρχε ἐκεῖ κοντά. Ἄλλοι ἔτρεξαν πρὸς τὰ καράβια. Οἱ Ἕλληνες τοὺς ἔφτασαν κι ἐκεῖ καὶ προσπαθοῦσαν νὰ τοὺς ἐμποδίσουν νὰ φύγουν. Οἱ ἀπώλειες τῶν Περσῶν ἦταν μεγάλες. Ὁ Κυναίγειρος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ ποιητῆ Αἰσχύλου, προσπάθησε νὰ κρατήσῃ μὲ τὸ χέρι του ἓνα καράβι· οἱ Πέρσες τοῦ τὸ ἔκοψαν μ' ἓνα τσεκούρι καὶ στὸ τέλος τὸν σκότωσαν. Μὲ τόση γενναιότητα πολέμησαν οἱ Ἀθηναῖοι.

Πῶς βρέθηκαν Πέρσες καὶ Ἀθηναῖοι στὸ ἔλος ἀφοῦ ἀπέχει ἄνω τῶν 5 χιλιομέτρων ἀπὸ ἐκεῖ πού ἔγινε ἡ μάχη, κατὰ τὸν κ. Ζ. Ρόγκ καὶ τοὺς πληροφοριοδότες του;

Ἐμεῖς, καὶ μαζί μας ὅλοι οἱ εἰδικοί, ἱστορικοὶ καὶ ἀρχαιολόγοι, πιστεύουμε, ὅτι ἐκεῖ πού θὰ κατασκευασθεῖ τὸ κωπηλατοδρόμιο ἔγινε ἡ μάχη τοῦ 490 π.Χ. Ἐὰν τὰ ἐπιχειρήματά μας δὲν σᾶς ἔπεισαν νὰ ματαιώσετε τὴν καταστροφὴ πού ἔχει ἀποφασισθεῖ, ἐπικαλούμεθα, ὡς ἔσχατο ἐπιχείρημα, ἐκεῖνο πού εἶπε ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς πρὶν ἀπὸ 73 χρόνια μιλώντας γιὰ τὸ '21: ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων στέκεται ἡ ἀλήθεια τῶν ἰδανικῶν.

Ὁ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, 19 Φεβρουαρίου 2001, Α.Π. 1380:

Ἐλαβα τὴν με σημερινὴ ἡμερομηνία ἐπιστολὴ σας με τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖται νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στα ἐρωτήματα πού ἔθεσα με τὴν ἀπὸ 9.02.2001 (Α.Π. 984) ἐπιστολὴ μου σχετικὰ με τὴν κατασκευὴ τοῦ Ολυμπιακοῦ Κωπηλατοδρομίου στο Σχοινιά.

Σας ευχαριστῶ καταρχὰς γιὰ τὸν κόπο στὸν ὁποῖο υποβλήθηκατε νὰ συντάξετε ἓνα τόσο εκτενὲς κείμενο πού ἔθεσα ἡδη ὑπόψη τῶν αρμοδίων υπηρεσιῶν τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ,

οι οποίες – όπως πολύ καλά γνωρίζετε – είναι στελεχωμένες με δόκιμους επιστήμονες.

Άλλωστε μέριμνα και υποχρέωσή μου ως Υπουργού Πολιτισμού είναι να προστατεύω, στο πλαίσιο των νόμων του κράτους, την πολιτιστική κληρονομιά με βάση τα πορίσματα της επιστήμης. Για το λόγο αυτό οφείλω, αλλά και επιθυμώ, να εξετάζω συστηματικά και «κατ’ αντιμωλίαν» τα επιχειρήματα που κομίζονται στη σχετική συζήτηση.

Παρακαλώ λοιπόν την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία δια του Προέδρου, του Αντιπροέδρου και του Γενικού Γραμματέα της να προσέλθει σε συνάντηση μαζί μου την Πέμπτη 22 Φεβρουαρίου και ώρα 19:00 στο Υπουργείο Πολιτισμού. Στη συνάντηση θα παραστούν αρμόδια στελέχη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και επιστήμονες – μέλη των γνωμοδοτικών οργάνων του ΥΠ.ΠΟ από τους οποίους ζήτησα να βοηθήσουν στην αναζήτηση της σχετικής επιστημονικής τεκμηρίωσης.

Θεωρώ όμως αναγκαίο να σημειώσω ευθύς αμέσως τα εξής τόσο ως προς το ύφος όσο και ως προς την ουσία των όσων διατυπώνονται στην επιστολή σας:

1. Αποδίδω ιδιαίτερο βάρος σε μία επιστολή που υπογράφεται από δύο μέλη της Ακαδημίας Αθηνών και έναν επίτιμο Γενικό Έφορο Αρχαιοτήτων και απευθύνεται στον Υπουργό Πολιτισμού. Για το λόγο αυτό με ξένισαν ιδιαίτερος δύο στοιχεία: πρώτον, ο ειρωνικός τόνος που υπάρχει σε πολλά σημεία με αποκορύφωμα την παραπομπή στο βιβλίο της Ιστορίας της Δ΄ Δημοτικού. Ελπίζω να μην αδικώ τις υφολογικές επιλογές του συντάκτη της επιστολής, αλλά φοβούμαι ότι αυτές είναι παρεξηγήσιμες. Δεύτερον, η συνεχής μίξη επιστημονικών (αρχαιολογικών και ιστοριοφιλολογικών) και ιδεολογικών στοιχείων. Από την ανάγνωση του κειμένου δεν είναι, κατά την άποψή μου, σαφές αν το βαρύνον και τελικό επιχείρημά σας είναι αρχαιολογικό και ιστοριοφιλολογικό ή συναισθηματικό, συμβολικό και ιδεολογικό. Σέβο-

μα όλες τις φορτίσεις αυτού του τύπου, αλλά η διαχείριση των συμβόλων και της ιδεολογίας είναι ζήτημα πολιτικό και όχι επιστημονικό. Καθήκον και αποστολή της επιστήμης είναι – ελπίζω ότι συμφωνούμε όλοι επ’ αυτού – η τεκμηρίωση (όπου αυτό είναι δυνατό) ή η ανατροπή (όπου αυτό είναι επιβεβλημένο) των κοινών αντιλήψεων. Θεωρώ συνεπώς αναγκαίο να υπάρξει μια συζήτηση μεταξύ μας προκειμένου να μπορέσω να διαχωρίσω τα επιστημονικά από τα ιδεολογικά και συναισθηματικά στοιχεία της επιστολής σας που αποτυπώνονται και στον έντονα συνθηματικό κολοφώνα της. Αν και εγώ είμαι ο πολιτικός και εσείς οι επιστήμονες, δεν θα αποδεχθώ αυτή τη μέθοδο.

2. Στο ερώτημά μου γιατί η ιστορικοφιλολογική και αρχαιολογική αντίδραση διατυπώνεται για πρώτη φορά τώρα, ενώ είναι γνωστό από το 1996 ότι το Κωπηλατοδρόμιο θα κατασκευαστεί στο Σχοινιά, μου απαντάτε ότι η Αρχαιολογική Εταιρεία δεν αντέδρασε γιατί περίμενε ότι αυτό θα γίνει από την Αρχαιολογική Υπηρεσία ή το ίδιο το Κ.Α.Σ. Επιτρέψτε μου να πω ότι αυτό είναι επικοινωνιακό σόφισμα που δεν συνάδει προς το επίπεδο της μεταξύ μας συζήτησης.
3. Στο ερώτημά μου για το γεγονός πως η κρίσιμη περιοχή δεν έχει κηρυχθεί ούτε αρχαιολογικός χώρος ούτε ζώνη προστασίας, η τελική απάντησή σας είναι ότι οι ιστορικοί τόποι έχουν την αξία τους αφ’ εαυτών και όχι λόγω της κήρυξής τους. Φοβούμαι ότι αυτή η απάντηση αποτελεί «λήψη του ζητουμένου», δηλαδή και πάλι σόφισμα. Θα μπορούσατε να μου πείτε ότι υπήρξε παράλειψη των αρμοδίων υπηρεσιών και των κατά καιρούς προϊσταμένων τους, προφανώς όμως δεν θέλετε να αναλάβετε την ευθύνη μιας τέτοιας παράλειψης – αν υπήρξε.
4. Στο ερώτημά μου για το γεγονός ότι λειτουργεί από το 1953 αεροδρόμιο στην ίδια ακριβώς περιοχή, η απάντηση είναι ότι αυτό δεν είναι τόσο βλαπτικό όσο η κατασκευή του κω-

πηλατοδρομίου. Αν όμως το ζητούμενο είναι η προστασία της αυθεντικότητας και της ακεραιότητας του τοπίου, η απάντηση αυτή είναι ακατανόητη ή έστω αντιφατική.

5. Σήμερα, πλέον, όπως πολύ καλύτερα από εμένα γνωρίζετε, η αρχαιολογική έρευνα υποστηρίζεται από πλήθος φυσικών, θετικών και τεχνικών επιστημών που καλούνται να ελέγξουν και να επιβεβαιώσουν ή να απορρίψουν ιστορικο-φιλολογικές υποθέσεις εργασίας (ιδίως εκεί όπου δεν υπάρχουν αρχαιολογικά ευρήματα). Στο πλαίσιο αυτό ζήτησα από το μέλος του Κ.Α.Σ., καθηγητή της Γεωλογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κ. Ηλ. Μαριολάκο να μου διατυπώσει τη γνώμη του καθώς έχει πραγματοποιήσει σε ανύποπτο χρόνο (από το 1981) πολλές διεθνείς ιστορικογεωλογικές έρευνες στην περιοχή του Μαραθώνα. Ο Καθηγητής Μαριολάκος με πληροφόρησε πως κατά τα πορίσματά του που έχει ανακοινώσει σε διάφορες επιστημονικές συναντήσεις, η περιοχή στην οποία πρόκειται να κατασκευαστεί το κωπηλατοδρόμιο έχει προέλθει από μεταγενέστερες προσχώσεις και ότι κατά την περίοδο της Μάχης του Μαραθώνος εκεί βρισκόταν η θάλασσα. Ο κ. Μαριολάκος θα είναι παρών στην συνάντηση και θα παρουσιάσει τα πορίσματά του.

22 Φεβρουαρίου 2001. Συνάντηση 'Υπουργού Πολιτισμού και εκπροσώπων της εν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας

Τò πρακτικò τῆς συνάντησης βλ. στò Internet www.culture.gr (Δελτίο Τύπου ΥΠΠΟ).

Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ, 8 Μαρτίου 2001, Α.Π. 290:

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία σᾶς εὐχαριστεῖ γιὰ τὴν πρόσκλησή σας στὴ συνάντηση τῆς 22 Φεβρουαρίου καί, ἰδιαίτερώς οἱ ὑπογραφόμενοι, γιὰ τὴ φιλόφρονα ὑποδοχή σας.

Μὲ τούτῃ τὴν ἐπιστολή μας διατυπώνουμε, σύντομα, μερικές παρατηρήσεις ἐπὶ ὧσων ἐλέχθησαν κατὰ τὴ συνάντηση. Ἐπιθυμία μας ἦταν νὰ διατυπωθοῦν οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς μετὰ τὴ λήψη τῶν στοιχείων πού εἴχαμε ζητήσει, δηλαδὴ τὸν χάρτη μὲ τὴν ἀκριβὴ θέση τῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ κωπηλατοδρομίου, κατόψεις καὶ ὄψεις τους καὶ κάποια κείμενα ἐκ μέρους τοῦ κ. Μαριολάκου. Λάβαμε μόνο, τὴν Τετάρτη 28 Φεβρουαρίου, τὸ κείμενό του πού πρόβαλε στὴν ὀθόνη, ὅχι ὅμως καὶ τὴν μελέτη τοῦ κ. Ραερε τοῦ 1983, τὴν ὁποία, ὅπως εἶπε τηλεφωνικῶς στὴ Γραμματεία τῆς Ἐταιρείας, δὲν εἶχε. Ἡ μελέτη μᾶς ἦταν ἀπαραίτητη, διότι ἐμφανίζεται ὡς ἡ μόνη βιβλιογραφία τοῦ θέματος, πού ἀναπτύχθηκε κατὰ τὴ συνάντηση. Εὐτυχῶς Ὀλλανδοὶ φίλοι ἐφρόντισαν γιὰ τὴν εὔρεση τῆς μελέτης καὶ τὴν ἄμεση μετάφρασή της.

Γιὰ τίς παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν βασιστήκαμε στὸν ἐγχρωμο χάρτη 1:25.000 σχεδιασμένο ἀπὸ τὴν κυρία S. Nassopoulou καὶ τὸν Th. Smono πού μᾶς παρέδωσε τὴν 22.2.01 ὁ κ. Μαριολάκος. Στὸ ὑπόμνημα τοῦ χάρτου γράφεται: This map was first published in – 1983 ἀλλὰ ἐν συνεχείᾳ λέγεται ὅτι – is based on – καὶ ἀκολουθοῦν μνεῖες τριῶν μελετῶν, τοῦ 1990, 1995 καὶ 1996. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἀντίφαση, διότι ἂν δημοσιεύτηκε ὡς ἔχει τὸ 1983 δὲν εἶναι δυνατόν νὰ βασίζεται καὶ σὲ δημοσιεύσεις μεταγενέστερες. Λάβαμε παρὰ ταῦτα ὡς δεδομένη τὴν ἀκτογραμμὴ τῆς πεδιάδας τοῦ 490 π.Χ. ὅπως εἰκονίζεται στὸν χάρτη. Ἐφαρμόσαμε, μὲ τὴ βοήθεια εἰδικοῦ σχεδιαστοῦ-χαρτογράφου, τὸν χάρτη στὸν ἐπίσημο χάρτη τῆς περιοχῆς Μαραθῶνος τῆς Γ.Υ.Σ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

Ἡ μισή πεδιάδα, τὸ ἀνατολικό της τμήμα, γίνεται θάλασσα ἢ ὁποία φθάνει ὡς τοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ τῆς Δρακονέρας, τὴν ἀλμυρὴ λίμνη καὶ τὴν Κυνόσουρα. Νοτιοδυτικά, μετὰ τὸ ἀμμῶδες “ἀκρωτήριο τοῦ 490 π.Χ.” πού σχηματίζεται βαθειὰ στὸν ὄρμο τοῦ Μαραθῶνος, νέα ἐσοχὴ φθάνει βαθύτερα τῆς ἐκκλησίας τῶν ἁγίων Θεοδώρων, σχηματίζεται νέο μικρὸ ἀκρωτήριο στὴ θέση τοῦ μικροῦ ἔλους καὶ ἡ ἀκτογραμμὴ μὲ κατεύθυνση δυτικὴ στὴν ἀρχὴ καὶ νοτιοδυτικὴ κατόπιν, φθάνει ὡς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους τοῦ βουνοῦ Ἀγριλίκι.

Οἱ συνέπειες ἀπὸ τὴν γεωλογικὴ αὐτὴ διευθέτηση εἶναι ἐκπληκτικές: Ἡ θέση τῆς Παναγίας τῆς Μεσοσπορίτισσας γίνεται θάλασσα. Ὡς ἐκ τούτου τὸ τρόπαιο λευκοῦ λίθου, τοῦ ὁποίου κατέχομε μὲγὰ μέρος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε στηθεῖ στὴ θάλασσα. Κατὰ τὴ συνάντηση ἐξ ἄλλου ὑποστηρίχθηκε ὅτι τὸ ἐπίπεδο τῆς πεδιάδας κατὰ τὸ 490 π.Χ. ἦταν 6 μ. χαμηλότερα τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Κατὰ τὴ γνώμη μας δύο τινὰ συμβαίνουν. Ὅτι πραγματικὰ ὁ χῶρος ἦταν θάλασσα, ὁπότε τὸ τρόπαιο εἶχε στηθεῖ ἄλλου, σὲ στερεὸ ἔδαφος ἀλλὰ πάντοτε 6 μ. βαθύτερα τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀκόμη θαμμένο. Ὅπως ὅμως καλὰ γνωρίζουμε τὰ μέλη του εἶναι θεατὰ ἐδῶ καὶ ἑκατοντάδες χρόνια, ἀφοῦ βρέθηκαν χτισμένα στὸν μεσαιωνικὸ πύργο τῆς Μεσοσπορίτισσας.

Ἄλλη ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι ὁ χῶρος δὲν ἦταν θάλασσα καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους βρισκόταν πολὺ ὑψηλότερα, στὴ σημερινὴ του στάθμη περίπου, καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ εὔρεση τοῦ τροπαίου τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται ἀπὸ ἀπόφειως τεχνοτροπίας τοῦ κιονοκράνου καὶ τῆς ἐργασίας τῶν σπονδύλων πρὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Ὅτι τὸ τρόπαιο εἶχε στηθεῖ στὴ θέση, περίπου, ὅπου βρέθηκε τὸ ὑποστηρίζει ὁ κ. Γ. Σταϊνχάουερ μὲ τὴν ὑπ’ ἀριθμ. 799/1.2.2001 ἀναφορὰ του πρὸς τὴν κυρία Γενικὴ Γραμματέα τοῦ ΥΠΠΟ, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἐκεῖ κάπου τοποθετεῖ καὶ τὸν κοινὸ τάφο τῶν Περσῶν. Ὡς γνωστόν, κατὰ τὴ δημοσιευμένη πληροφορία τοῦ Γερμανοῦ λοχαγοῦ

Eschenburg, χαρτογράφου τῶν Karten von Attika, μεγάλη ποσότητα ὀστῶν βρέθηκε στὸ κτῆμα Σκουζέ, στὴ Μεσοσπορίτισσα. Τὰ ὀστὰ ἀνήκαν σὲ ἑκατοντάδες νεκρῶν, ἦσαν ἄτακτα τοποθετημένα καὶ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴ φύτευση ἀμπελιοῦ. "Ὅλοι γνωρίζουμε ὅτι τὰ νέα κλήματα φυτεύονται σὲ βάθος, τὸ πολὺ, 30 ἑκατοστῶν. "Αρα δὲν ὑπῆρχε ἐπίχωση πάνω ἀπὸ τὸν κοινὸ τάφο τῶν Περσῶν. Τὸ στρῶμα τοῦ χώματος ποῦ τὰ κάλυπτε εἶχε πάχος 50 ἑκατοστῶν τὸ πολὺ, ὅσο περίπου εἶναι τὸ βάθος στὸ ὁποῖο ἔφθαναν τὰ ἄροτρα τὸ 1884. Ὁ Eschenburg λέγει: διαπίστωσα ὅτι ἡ γεμάτη λείψανα ὀστῶν περιοχὴ ἐκτείνεται ὡς τὰ ἔλη.

Ὁ ὀμαδικὸς αὐτός, τόσο μεγάλης ἔκτασης, τάφος θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει στοὺς 6400 νεκροὺς Πέρσες τῆς μάχης. Ἐφ' ὅσον ἡ ἐπιφάνεια τῆς πεδιάδας ἦταν κατὰ τὸ 490 π.Χ. χαμηλότερα, πῶς βρέθηκαν τὰ ὀστὰ στὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, σὲ βάθος 30-40 ἑκατοστῶν; Λογικὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς Μεσοσπορίτισσας δὲν ἦταν τότε θάλασσα ἀφοῦ ἐκεῖ ἦταν στημένο τὸ τρόπαιο καὶ ἐκεῖ βρέθηκε ὁ τάφος τῶν Περσῶν, ἐντελῶς στὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους.

"Ἄλλη συνέπεια τῆς κατὰ Paere, Μαριολάκο καὶ Λαμπρινουδάκη ἀκτογραμμῆς τοῦ 490 π.Χ. εἶναι ὅτι τὸ Ἡράκλειον τοῦ Μαραθῶνος τὸ ὁποῖο τοποθετεῖται στὴ θέση Βαλαρία ἐξαφανίζεται καὶ αὐτὸ κάτω ἀπὸ τὴ θάλασσα. Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Ἡρακλείου μαρτυρεῖ ὁ Ἡρόδοτος μὲ τὴ φράση Ἰθνηαίοισι δὲ τεταγμένοιισι ἐν τεμένει Ἡρακλέος ἐπῆλθον βοηθέοντες Πλαταιέες πανδημί, καὶ τὴ θέση του στὴ Βαλαρία ὑποστηρίζει καὶ ὁ κ. Γ. Σταϊνχάουερ στὸ πεντασέλιδο ὑπόμνημά του περὶ τῆς μάχης, ποῦ μᾶς ἐνεχείρισε τὴν 22.2.01. Κατὰ τὴ συνάντησιν τῆς ἴδιας ἡμέρας τοῦ παρατηρήθηκε ὅτι ἂν συνεξετασθῶν τὰ χωρία τοῦ Λουκιανοῦ (θεῶν ἐκκλησίᾳ 7) καὶ τοῦ Στράβωνος (8, 377) τότε πιθανῶς τὸ Ἡράκλειον νὰ βρισκόταν κοντὰ στὴ Μακαρία. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ δὲν ἔγινε δεκτὴ, ἄρα δεχόμεθα ὅλοι ὅτι τὸ Ἡράκλειον ἂν παραμείνῃ στὴ Βαλαρία ἀναγκαστικῶς τοποθετεῖται, γεωλογικῶς, κάτω ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Πλέον όμως τῶν μνημείων πού μνημονεύθηκαν προηγουμένως, πῶς ἐξηγεῖται ἡ εὕρεση προϊστορικοῦ οἰκισμού, σέ ἀπόσταση 60 μ. ἀπὸ τὴ Μακαρία, σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους; (Μαστροκώστας AAA 2, 1970, 4).

Πῶς ἐξηγεῖται ἀκόμη ἡ εὕρεση μεγάλου προϊστορικοῦ οἰκισμού, μέχρι τῶν νεολιθικῶν χρόνων, στὴ θέση Πλάσι, μέ «ἐπίχωση γενικῶς μικροῦ πάχους»;

Πῶς ἐξηγεῖται ἐπίσης ὅτι στὴν περιοχὴ Σκόρπιο ποτάμι, ὅπου γίνονται συνεχεῖς προσχώσεις, οἱ ἀρχαιότητες (προιστορικές, ἀρχαϊκές, κλασικές) βρίσκονται σέ βάθος τὸ πολὺ ἐνὸς μέτρου; Ἐπίσης ὅτι τὸ γεωμετρικὸ νεκροταφεῖο πού ἐρευνήθηκε ἐμπρὸς στὴν Ἀμερικανικὴ βάση τῆς Ν. Μάκρης, δηλαδή στὸ μικρὸ ἔλος, βρέθηκε σέ βάθος μόλις 2 μέτρων;

Ἡ ἀποψη ὅτι ὁ χῶρος ὅπου θὰ γίνεῖ τὸ κωπηλατοδρόμιο καλυπτόταν κατὰ τὸ 490 π.Χ. ἀπὸ τὴ θάλασσα βασίζεται σέ αὐθαίρετο ἰσχυρισμὸ τῶν γεωλόγων, ὁ ὁποῖος οὔτε ἀποδείχθηκε οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδειχθεῖ. Οἱ γεωλόγοι μποροῦν νὰ χρονολογήσουν μόνον μέ γεωλογικὰ κριτήρια καὶ ὄχι μέ ἱστορικά. Ἡ ἀπόλυτη χρονολόγηση οἰουδήποτε στρώματος γῆς, μάλιστα χώρου ὅπου ὑπῆρξε συνεχῆς καὶ ἐντονη ἡ δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων, μπορεῖ νὰ γίνεῖ μόνον μέ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα, δηλαδή λείψανα ἔργων τῶν ἀνθρώπων τῶν ὁποίων τὸν χρόνο κατασκευῆς ἢ ἀπόθεσης μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε μέ τὴ βοήθεια ἄλλων ὁμοίων ἢ παρομοίων πραγμάτων. Οἱ γεωλόγοι δὲν μᾶς προσκόμισαν κεραμικὴ τῆς περιόδου τοῦ 490 π.Χ. Ὅλοι οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ ἱστορικοὶ γνωρίζουν ὅτι ἡ ἀττικὴ κεραμικὴ τοῦ 6ου, τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πολλὰς φορές μέ προσέγγιση ἔτους καὶ γιὰ ὀρισμένα εἶδη ἀγγείων μέ προσέγγιση μηνῶν. Οἱ γεωλόγοι χρονολογοῦν μέ προσέγγιση ἑκατονταετιῶν ἢ καὶ χιλιάδων ἐτῶν.

Στις γεωλογικὲς μελέτες τῶν ὁποίων ἀντίγραφα μᾶς παρέδωσε ὁ κ. Μαριολάκος, μελέτες τοῦ 1984, 1995, 1996 γίνονται μνεῖες τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τοῦ Μαραθῶνος, χωρὶς φυσικὰ παραπομπές καὶ χωρὶς λογικὴ σύνδεση μέ τὰ γεωλο-

γικά φαινόμενα τῆς Ὀλοκαίνου περιόδου (10.000 π.Χ. μέχρι τῶν ἡμερῶν μας) τὰ ὁποῖα παρατηροῦνται στὴν πεδιάδα. Ἡ χρονολόγηση τῆς ἀκτογραμμῆς τοῦ χάρτου Paere κ.ἄ. γίνεται αὐθαιρέτως στὸ 490 π.Χ. γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ μισὴ πεδιάδα, μάλιστα τὸ τμήμα ὅπου θὰ γίνεῖ τὸ κωπηλατοδρόμιο, ἦταν θάλασσα. Ἀλλὰ ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι ἦταν θάλασσα τὸ 490 π.Χ. δὲν ἀποδείχτηκε κατὰ τὴ συνάντηση ἀλλὰ εἰπώθηκε ὡς δεδομένο. Ἡ χρονολόγηση γιὰ νὰ γίνεῖ δεκτὴ πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ συστηματικές, ἀπὸ δόκιμους ἀρχαιολόγους, ἀνασκαφές καὶ στὴ μελέτη καὶ δημοσίευση τῶν εὐρημάτων. Ἡ λήψη καρῶτων στὴν πεδιάδα, τὸ 1984 ἢ τὸ 1985, ἀπὸ τὸν κ. Cecile Baeteman, μαθητὴ, ὡς φαίνεται, τοῦ κ. R.Paere δὲν ἀπέδειξε τίποτε, παρὰ τὸ ὅτι ἡ μελέτη του Late Holocene Geology of the Marathon Plain (*Journal of Coastal Research* 2, 1985 σ. 173-185) ἀποτελεῖ τὴν πρώτη πρωτότυπη ἔρευνα γιὰ τὸ ζήτημα, ἡ ὁποία δὲν μνημονεύθηκε κατὰ τὴ συνάντηση. Ὁ ἴδιος ὁ κ. Baeteman δὲν ἀπέκρυψε τὸ ἔλλειπές καὶ ἀτελές τῶν ἐρευνῶν του. Λέγει σ. 173, ὅτι ἓνα τμήμα τῆς πεδιάδας ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἦταν ἀπρόσιτο λόγω τῆς ὑπαρξῆς στρατιωτικῆς βάσης. Ἀλλοῦ λέγει (σ. 181) ὅτι λίγα δείγματα συγκεντρώθηκαν γιὰ χρονολογικὲς παρατηρήσεις ὅχι χωρὶς περιπλοκές. Στὴν ἴδια σελίδα λέγει ἀκόμη ὅτι the samples unfortunately have not been taken directly in relation to the stratigraphic units, established afterwards, so that the ages of the upper and lower limits are still unknown. Further investigation is needed to set up a complete chronology. Περισσότερο χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἀτέλεια τῆς ἔρευνας εἶναι ἡ φράση στὴ σ. 185: Such complex coastal environments are prone to misinterpretation unless numerous cores are taken, πράγμα τὸ ὁποῖο δὲν ἔγινε.

Ἀλλὰ γιὰ τὴ γεωλογία καὶ τὴ μορφολογία τῆς πεδιάδας τοῦ Μαραθῶνος ὑπάρχει νεώτερη, πρωτότυπη, μελέτη τοῦ γεωλόγου κ. Richard K. Dunn ὁ ὁποῖος ἀνακοίνωσε, ἤδη ἀπὸ τὸ 1997, τὰ πορίσματα του (ASCSA, *Newsletter*, Fall 1997 σ. 7).

Παραθέτουμε χαρακτηριστικό απόσπασμα από το οποίο προκύπτει, ότι δὲν ὑπῆρξε θάλασσα στὴν πεδιάδα, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθεῖ, γιὰ ὁποιαδήποτε ἐποχὴ πλὴν τῆς σημερινῆς φυσικά, ἡ θέση τῆς κοίτης τοῦ Χαράδρου, καὶ ὅτι ἡ περιγραφή τῶν Ἀρχαίων γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐλῶν γλυκοῦ νεροῦ εἶναι ἀκριβής. Λέγει λοιπὸν ὁ κ. Richard K. Dunn: It has been argued that the Persians landed on the Schinias beach, and that later, as they were being routed, their forced (?) retreat carried them through a swampy area. These accounts are probably accurate based on what we now know of the local geomorphology. It is exceptionally difficult to determine the position of the Charadra River in 490 B.C., but we do know that the river has shifted its course throughout the Holocene and that attempts to reconstruct the battle with the river as a reference point are inherently flawed.

Νομίζουμε ὅτι κατὰ τὴ συνάντηση ἔπρεπε νὰ ἀναφερθεῖ αὐτὴ ἡ ἀντίθετη καὶ νεώτερη, γεωλογικὴ ἄποψη, ἐκτὸς ἂν οἱ εἰδικοί τὴν ἀγνοοῦσαν.

Ποιὸς εἶναι ὁ χῶρος τῆς πεδιάδας κατὰ τοὺς ἀρχαίους; Κύριο ἐπιχείρημα τῶν θιασωτῶν τῆς κατασκευῆς τοῦ κωπηλατοδρομίου στὸν Μαραθῶνα εἶναι, ὅτι ἡ μάχη ἔγινε στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς σημερινῆς πεδιάδας, διότι τὸ ἀνατολικὸ τῆς τμήμα ἦταν θάλασσα κατὰ τὸ 490 π.Χ. Δείξαμε ὅτι ἡ γεωλογικὴ ἄποψη τῆς ὑπαρξῆς θαλάσσης ἐκεῖ κατὰ τὸ 490 π.Χ. εἶναι ἀστήρικτη. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαία παράδοση. Ὁ Ἡρόδοτος (VI. 102) λέγει ὅτι ἦν γὰρ Μαραθῶν ἐπιτηδεότατον χωρίον τῆς Ἀττικῆς ἐνιππεῦσαι καὶ ἀγχοτάτω τῆς Ἐρετρίας, ἐς τοῦτό σφι κατηγέετο Ἴππιης ὁ Πεισιστράτου. Μὲ ἄλλο χωρίο (Σχολ. Πλάτ. Μενέξ. 240c) παραδίδεται ὅτι ἡ πεδιάδα ἦταν τόπος τῆ φύσει τραχύς, δυσίππαστος, ἔχων ἐν ἑαυτῷ πηλοῦς, τενάγη, λίμνας.

Ἀπὸ τίς δύο διαμετρικῶς ἀντίθετες περιγραφές προκύπτει ὅτι οἱ Ἀρχαῖοι θεωροῦσαν τὴν πεδιάδα, ἀπὸ τὸ Βρανᾶ ὡς τὸ Σταυροκοράκι, τὴ Δρακονέρα καὶ τὴ θάλασσα νοτιοανατολικά

ὡς μία ἐνιαία περιοχή. Γιὰ τὸν Ἡρόδοτο ἦταν ἐπιτηδεότατον - ἐνιππεῦσαι, γιὰ τὸν σχολιαστὴ δυσίππαστος. Ὁ καθένας περιγράφει τὸ τμήμα πὺ τὸν ἐνδιέφερε. Κανείς δὲν μαρτυρεῖ ὅτι ἡ πεδιάδα ἦταν, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της, θάλασσα, οὔτε ἦταν δυνατόν νὰ ἔχουν στρατοπεδεύσει οἱ Πέρσες, 30000-40000 ἄνδρες, στὴν περιορισμένη περιοχή τοῦ Πλάσι, τῆς Δάφνιζας, τοῦ Μπέη καὶ στὴν περιοχή τῆς κοίτης τοῦ Χαράδρου, μὲ τοὺς Ἑλληνας στὸ Σκόρπιο ποτάμι, ἐφ' ὅσον τὸ Ἡράκλειον ἀποτελοῦσε θάλασσα. Δὲν ὑπάρχει χῶρος οὔτε γιὰ τὴν παράταξη τῶν δύο ἀντιπάλων στρατῶν οὔτε γιὰ τὸ μεταίχμιον τῶν 1600 μέτρων πὺ τοὺς χωρίζε. Καὶ φυσικὰ οἱ Πέρσες κατὰ τὴ φυγὴ τους δὲν θὰ ἔπεφταν στὰ ἔλλα, ὅπως ρητῶς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Πausanία (I. 15, 3): τὸ δὲ ἔσω τῆς μάχης φεύγοντες εἰσιν οἱ βάρβαροι καὶ ἐς τὸ ἔλος ὠθοῦντες ἀλλήλους. Σὲ ἄλλο χωρίο του (I. 32, 7) ὁ ἴδιος λέγει ὅτι ἔστι δὲ ἐν τῷ Μαραθῶνι λίμνη τὰ πολλὰ ἐλώδης· ἐς ταύτην ἀπειρία τῶν ὁδῶν φεύγοντες ἐσπίπτουσιν οἱ βάρβαροι, καὶ σφισι τὸν φόνον τὸν πολὺν ἐπὶ τούτῳ συμβῆναι λέγουσιν. Ἰπῆρχε λοιπὸν τὸ 490 π.Χ. ἐλώδης λίμνη στὴν πεδιάδα στὴν ὁποία μποροῦσε κανείς νὰ κινηθεῖ πεζός, ἀρκεῖ νὰ γινώριζε τίς ὁδοὺς πὺ τὴν διέσχίζαν κατὰ διάφορες κατευθύνσεις. Δὲν ὁμιλεῖ ὁ περιηγητὴς γιὰ θάλασσα.

Σὲ ἄλλο χωρίο (I. 15, 3) ὁ περιηγητὴς λέγει ἐνταῦθα καὶ Μαραθῶν γεγραμμένος ἐστὶν ἤρωσ, ἀφ' οὗ τὸ πεδῖον ὠνόμασται. Ἀλλὰ ὡς πεδῖον δὲν ἐννοεῖται βεβαίως ἡ περιοχή τοῦ Τύμβου οὔτε ὁ σὲ μικρὴ ἀπόσταση, στὸ Πλάσι, μαρτυρούμενος ἀνασκαφικῶς ἐκτεταμένος οἰκισμὸς τῶν χρόνων τῆς μάχης, ἀλλὰ ὁ ἀναπεπταμένος χῶρος πέραν, ἀνατολικῶς, τῆς σημερινῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ Χαράδρου, ὅπου πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ τὸ ἄλσος ὅπου πολέμησε ὁ Αἰσχύλος (Pausanίου I. 14, 5): καὶ ὡς τῆς ἀνδρείας μάρτυρας ἔχοι τὸ Μαραθῶνι ἄλσος καὶ Μήδων τοὺς ἐς αὐτὸ ἀποβάντας.

Ἡ ἀττικὴ καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ ἱστορία τοῦ 5ου καὶ τῶν ἐπομένων αἰώνων εἶναι γνωστὴ σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ καὶ μάλιστα

για πολλά γεγονότα γνωρίζουμε σήμερα περισσότερα και από τους ιστορικούς της αρχαιότητας. Το ζήτημα της μάχης του Μαραθῶνος και του ακριβοῦς τόπου όπου αὐτὴ ἐγινε ἐξετάζεται μόνον μὲ ἱστορικά και ἀρχαιολογικά κριτήρια. Οἱ γεωλόγοι τῶν ὁποίων ἡ ἐπικουρία ζητήθηκε κατὰ τὴ συνάντησιν δὲν προσφέρουν κανένα ἀπολύτως στοιχεῖο μὲ τὸ ὁποῖο νὰ ἀποδεικνύεται:

1. Ὅτι κατὰ τὸ 490 π.Χ. μέγα μέρος τῆς πεδιάδος τοῦ Μαραθῶνος ἦταν θάλασσα.

2. Ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῆς πεδιάδος βρισκόταν κατὰ 6 μ. χαμηλότερα τῆς σημερινῆς.

Ἄλλὰ πέραν τῶν ἀνωτέρω, σὰς ἐπισημαίνουμε κύριε Ὑπουργέ, ὅτι ἐκτοξεύθηκαν ἐπισήμως, ἀπὸ ραδιοφώνου, τῆς τηλεοράσεως και τῶν ἐφημερίδων, κατηγορίες ἐναντίον τοῦ ἑνὸς τῶν ὑπογραφομένων και, ἐμμέσως, ἐναντίον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀεροδρομίου στὴν πεδιάδα και τὴν ἕως σήμερα διατήρησίν του, γιὰ τὴν μὴ κήρυξιν ὡς προστατευομένου τοῦ χώρου τοῦ ἀεροδρομίου και τῆς ἀμερικανικῆς βάσης, γιὰ τὴν ὑπαρξὴ σκουπιδιῶν στὴν περιοχὴ, γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν αὐθαιρέτων κτισμάτων.

Ὑπενθυμίζουμε κύριε Ὑπουργέ ὅτι ὁ ἐναντίον τοῦ ὁποίου στρέφονται οἱ κατηγορίες,

1. Ἐχει ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν κρατικὴ διοίκηση ἐδῶ και ἕξι χρόνια.

2. Ὅτι τὸ ζήτημα τῆς κήρυξιν τοῦ ἀεροδρομίου και τῆς βάσης προσέκρουσε σὲ κρατικές, στρατιωτικές και ἀμερικανικές ἀντιδράσεις ἀνυπέβλητες.

3. Ὅτι τὰ σκουπίδια και ἡ περισυλλογὴ τους ἀποτελοῦν τὴν πρώτη και ὕστατη φροντίδα τῆς δημοτικῆς ἀρχῆς Μαραθῶνος και

4. Ὅτι τὰ αὐθαίρετα, ἡ παρεμπόδιση τῆς κατασκευῆς τους και ἡ κατεδάφισή τους ἀποτελοῦν καθήκον τοῦ ὙΠΕΧΩΔΕ, ἢ ὅπως κατὰ καιροὺς ὀνομαζόταν, τὸ ὁποῖο ἀντίθετα ἐφάρμοσε τὸ « ἂν τὸ πληρώσεις θὰ τὸ σώσεις ». Ὑποθέτουμε ὅτι στὸ ἀρχεῖο τῆς ἀστυνομίας Μαραθῶνος θὰ διατηροῦνται οἱ ἑκατοντάδες

τῶν καταγγελιῶν γιὰ κατασκευές ἀθαιρέτων. Ἐρωτηθῶν λοιπὸν ἡ ἀστυνομία καὶ οἱ Εἰσαγγελεῖς γιὰ τὴν τύχη τῶν καταγγελιῶν καὶ τῶν μηνύσεων οἱ ὁποῖες ἔγιναν ἕως τὸ 1994.

Ἐκθέσαμε στὶς τέσσερις διαδοχικὲς ἐπιστολές μας ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποδεικνύουν, ὅτι ὁ χῶρος ὅπου θὰ γίνεи τὸ κωπηλατοδρόμιο ἀποτελεῖ μέρος τοῦ μαραθωνίου πεδίου ὅπου ἔγινε ἡ μάχη τοῦ 490 π.Χ. καὶ τονίσαμε στὴν τρίτη ἐπιστολή μας, ὅτι τὸ ἔργο μας ἦταν ἄχαρι, γιατί ἔπρεπε «νὰ ἀποδείξουμε τὰ αὐτονόητα καὶ πασίγνωστα». Δὲν ἀντιτάξατε κανένα, ἀπολύτως, ἱστορικὸ ἐπιστημονικὸ ἐπιχείρημα σὲ ὅσα ἐκθέσαμε καὶ ἀναθέσατε τὴν ἀνασκευὴ τῶν γραπτῶν μας σὲ ἐπιστήμη ἢ ὁποῖα ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν ἔχει ἀρμοδιότητα. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ ἀτύχησε στὴ γνωμάτευσή της ὑπὲρ τῆς διέλευσης τοῦ μετρὸ κάτω ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ καὶ ἄγωνα, ἀλλὰ εὐτυχῶς ὄχι ἐπικίνδυνη, ὑπῆρξε ἡ ἀπόπειρα εὔρεσης βασιλικῶν μυκηναϊκοῦ τάφου στὰ Γλυκὰ Νερά.

Ἀποδείξαμε ὅτι ἡ πεδιάδα ἦταν καὶ εἶναι ἐνιαία καὶ ὅτι ἡ ἀντίληψη τῶν Ἀρχαίων καὶ τῶν νεωτέρων δὲν περιορίζει τὴ μάχη οὔτε στὸν χῶρο τοῦ Τύμβου οὔτε στὸ δυτικὸ μέρος της. Ὑπενθυμίζουμε καὶ τὴν περὶ εὔρεσης αἰχμῶν βελῶν στὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τῆς πεδιάδας βιβλιογραφία. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἄποψη γιὰ τὰ ζητήματα αὐτὰ εἶναι ὁμόφωνη. Τοπογραφικὲς ἀμφισβητήσεις, ἀπὸ Ἑλληνας δημοσιογράφους καὶ ἀρχαιολόγους, διατυπώθηκαν μόνον μετὰ τὴν παρέμβαση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ γεωλογικὴ ἐκδοχὴ γιὰ τὸν περιορισμὸ τοῦ χώρου τῆς μάχης στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς πεδιάδας ἀποδεικνύεται χωρὶς οἰαδήποτε ἱστορικὴ ἢ ἀρχαιολογικὴ ἀξία. Σὰς θυμίζουμε ἀκόμη, ὅτι ἄλλος εἶναι ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ ἀρχαιολογικὸς χρόνος καὶ ἄλλος ὁ γεωλογικὸς.

Ἔχετε τὴν δυνατότητα, τὴν ἀρμοδιότητα καὶ τὴν ἐξουσία νὰ ματαιώσετε ἓνα ἔργο τοῦ ὁποῖου ἡ πραγματοποίησις ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὸν σκοπὸ τὸν ὁποῖο θὰ ἐκπληρώνει. Ἐφ’



Πάνω αναρτημένο πάνω από τον δημόσιο δρόμο που οδηγεί από τη Νέα Μάχη στον Μαραθώνα, με τοῦτο τὸ κείμενο:

“Μαραθώνεια '90
 Ἐπέτειος μάχης Μαραθῶνος 490 π.Χ.-1990 μ.Χ.
 8 Σεπτεμβρίου ὥρα 8 μ.μ. στὸν Τύμβο
 Ὁργάνωση: Δήμος Ἀθηναίων καὶ Δήμος Μαραθῶνος”

Οἱ ἄρμονικες, τὸ 1990, σχέσεις τῶν δύο δήμων φαίνεται ὅτι ταραχτήκαν, ἐξ αἰτίας τοῦ κωπηλατοδρομίου. Σχετικὸ εἶναι δημοσίευμα ἐφημερίδος (Τὰ Νέα, Πέμπτη 15 Μαρτίου, 2001):

«Δὲν ἄντεξαν τὴν υἰοθεσία.

Καλὰ, ὥσπου νὰ γίνουν οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες τοῦ 2004, θὰ ἀκούσουμε πολλά. Προσέξτε ἀπόφαση πού ἔβγαλε τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο τοῦ Μαραθῶνα γιὰ τὴ γνωστὴ ὑπόθεση τῶν ἀντιδράσεων στὴν κατασκευὴ τοῦ κωπηλατοδρομίου στὸν Σχιγιὰ. Ἐνας ἀπὸ τοὺς φορεῖς πού εἶχε ἀντιδράσει, ἦταν καὶ τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο Ἀθηναίων, ἀλλὰ τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο τοῦ Μαραθῶνα, ὅπου ἀνήκει διοικητικὰ ὁ Σχιγιὰς, ἔχει ἀντίθετη ἄποψη. Λοιπόν, ἐξέδωσαν ἀνακοίνωση μὲ τὴν ὁποία ζητοῦν τὴν ἀνάκληση τῆς ‘υἰοθεσίας’ τοῦ Μαραθῶνα ἀπὸ τὸν Δήμο Ἀθηναίων, παρακαλῶ! Μάλιστα, χαρακτηρίζουν ‘ὄψιμη καὶ προκλητικὴ’ τὴν εὐαισθησία γιὰ τοὺς... προγόνους τους, πού πολέμησαν στὴ Μάχη τοῦ Μαραθῶνα!»

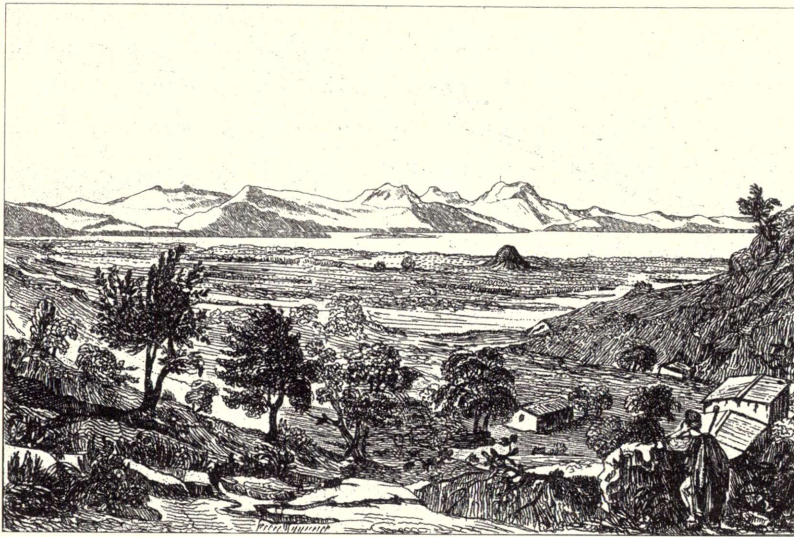
ὅσον διαπιστώσατε τόσες βλάβες σὲ βάρος τοῦ πεδίου, οἱ Ὀλυμπιακοὶ τοῦ 2004 εἶναι ἡ εὐκαιρία γιὰ τὴ θεραπεία τους καὶ ὄχι γιὰ τὴν αὐξήσή τους.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀπάντησε σὲ ὅλα τὰ ἐρωτήματα σας καὶ σᾶς ἔδωσε ὅλα τὰ στοιχεῖα πάνω στὰ ὁποῖα βασίζει τὴν ἐπιστημονικὴ γνώμη της, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ γνώμη ὄλων τῶν ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολόγων, ἐκείνων ποὺ ἀσχολήθηκαν ἐπιστημονικῶς μὲ τὸ ζήτημα. Δὲν ἔλαβε καμιά ἀπάντηση ἐπὶ τῆς οὐσίας. Ἡ πεδιάδα ὅπου ἔγινε ἡ μάχη τοῦ 490 π.Χ. εἶναι ἡ σημερινή, ἐνιαία καὶ μὴ διαιρούμενη σὲ ἱστορικὸ καὶ σὲ μὴ ἱστορικὸ τόπο.

Δικό σας εἶναι τὸ προνόμιο νὰ τὴν διασώσετε καὶ νὰ τὴν διατηρήσετε γιὰ τοὺς σημερινούς καὶ τοὺς μελλοντικούς ἀνθρώπους, καὶ σᾶς θὰ βαρύνει ἡ εὐθύνη ἐφαρμογῆς οἰασδῆποτε ἀπόφασης ποὺ θὰ τὴν βλάψει.

Δὲν ὑπῆρξε ἀπάντηση στὴν ἐπιστολὴ Α.Π. 290/8.3.2001.

Τὶς ἀπόψεις του ἐξέφρασε ὁ κ. Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ σὲ συνέντευξη Τύπου τὴν 20.3.2001 τὴν ὁποία βλ. στὸ Internet www.culture.gr (Δελτίο Τύπου ΥΠΠΟ).



ἐν ταύτῃ τῇ ἐν Μαραθῶνι μάχῃ ἀπέθανον τῶν βαρβάρων κατὰ ἑξακισχιλίους καὶ τετρακοσίους ἄνδρας, Ἀθηναίων δὲ ἑκατὸν καὶ ἐνενηκόντα καὶ δύο.

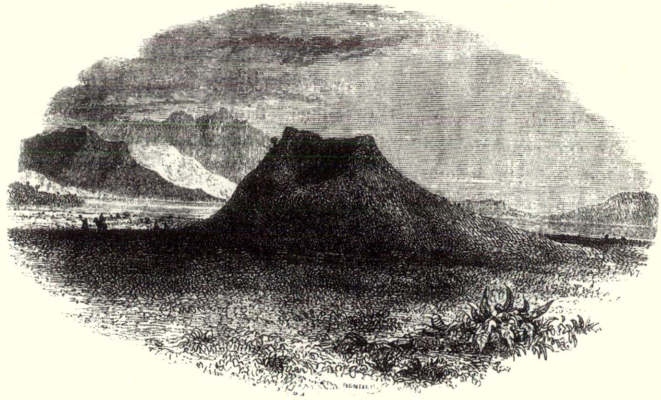
Ἡροδ. VI. 117

τιθέασιν οὖν ἐς τὸ δημόσιον σῆμα, ὃ ἐστὶν ἐπὶ τοῦ καλλίστου προαστείου τῆς πόλεως, καὶ αἰεὶ ἐν αὐτῷ θάπτουσι τοὺς ἐκ τῶν πολέμων, πλὴν γε τοὺς ἐν Μαραθῶνι· ἐκείνων δὲ διαπρεπῆ τὴν ἀρετὴν κρίναντες αὐτοῦ καὶ τὸν τάφον ἐποίησαν.

Θουκ. II. 34, 5

πα[ρ]αγενόμενοι δὲ [ἐπὶ τὸ ἐμ Μαραθῶνι πολυ]άνδρειον ἐστεφάνωσαν τε καὶ ἐνήγισαν τοῖς κατὰ πόλεμον τελευτήσασιν ὑπ[έ]ρ τῆς ἐλευθερίας.

IG II² 1006 26-27

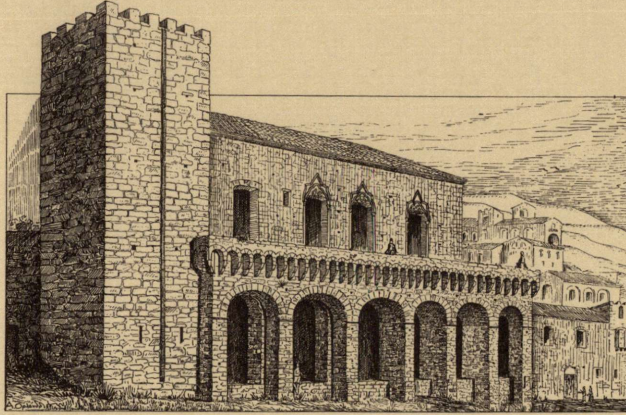


τότε δὲ τασσομένων τῶν Ἀθηναίων ἐν τῷ Μαραθῶνι ἐγένετο τοιόνδε τι· τὸ στρατόπεδον ἐξισούμενον τῷ Μηδικῷ στρατοπέδῳ, τὸ μὲν αὐτοῦ μέσον ἐγένετο ἐπὶ τάξιας ὀλίγας, καὶ ταύτη ἦν ἀσθενέστατον τὸ στρατόπεδον, τὸ δὲ κέρασ ἐκάτερον ἔρρωτο πλήθει. ὡς δὲ σφι διετέτακτο καὶ τὰ σφάγια ἐγένετο καλὰ, ἐνθαῦτα ὡς ἀπειθήσαν οἱ Ἀθηναῖοι, δρόμῳ ἵεντο ἐς τοὺς βαρβάρους. ἦσαν δὲ στάδιοι οὐκ ἐλάσσονες τὸ μεταίχιμιον αὐτῶν ἢ ὀκτώ. οἱ δὲ Πέρσαι ὀρῶντες δρόμῳ ἐπιόντας παρεσκευάζοντο ὡς δεξόμενοι, μανίην τε τοῖσι Ἀθηναίοισι ἐπέφερον καὶ πάγχυ ὀλεθρίην, ὀρῶντες αὐτοὺς ἐόντας ὀλίγους, καὶ τούτους δρόμῳ ἐπειγομένους οὔτε ἵππου ὑπαρχούσης σφι οὔτε τοξευμάτων. ταῦτα μὲν νυν οἱ βάρβαροι κατείκαζον· Ἀθηναῖοι δὲ ἐπέιτε ἀθρόοι προσέμειξαν τοῖσι βαρβάροισι, ἐμάχοντο ἀξίως λόγου. πρῶτοι μὲν γὰρ Ἑλλήνων πάντων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν δρόμῳ ἐς πολεμίους ἐχρήσαντο, πρῶτοι δὲ ἀνέσχοντο ἐσθητὰ τε Μηδικὴν ὀρῶντες καὶ τοὺς ἄνδρας ταύτην ἐσθημένους· τέως δὲ ἦν τοῖσι Ἑλλήσι καὶ τὸ οὖνομα τὸ Μήδων φόβος ἀκοῦσαι. μαχομένων δὲ ἐν τῷ Μαραθῶνι χρόνος ἐγένετο πολλός. καὶ τὸ μὲν μέσον τοῦ στρατοπέδου ἐνίκων οἱ βάρβαροι, τῇ Πέρσαι τε αὐτοὶ καὶ Σάκαι ἐτετάχατο· κατὰ τοῦτο μὲν δὴ ἐνίκων οἱ βάρβαροι καὶ ῥήξαντες ἐδίωκον ἐς τὴν μεσόγαιαν, τὸ δὲ κέρασ ἐκάτερον ἐνίκων Ἀθηναῖοι τε καὶ Πλαταιεῖς. νικῶντες δὲ τὸ μὲν τετραμμένον τῶν βαρβάρων φεύγειν ἔβαν, τοῖσι δὲ τὸ μέσον ῥήξασι αὐτῶν συναγαγόντες τὰ κέρα [ἀμφοτέρα] ἐμάχοντο, καὶ ἐνίκων Ἀθηναῖοι. φεύγουσι δὲ τοῖσι Πέρσησι εἶποντο κόπτοντες, ἐς ὃ ἐπὶ τὴν θάλασσαν ἀπικόμενοι πῦρ τε αἶτεον καὶ ἐπελαμβάνοντο τῶν νεῶν. καὶ τοῦτο μὲν ἐν τούτῳ τῷ πόνῳ ὁ πολέμαρχος [Καλλιμάχος] διαφθείρεται, ἀνὴρ γενόμενος ἀγαθός, ἀπὸ δ' ἔθανε τῶν στρατηγῶν Στησιλεως ὁ Θρασύλεω· τοῦτο δὲ Κυνέγειρος ὁ Εὐφορίωνος ἐνθαῦτα ἐπιλαμβανόμενος τῶν ἀφλάστων νεός, τὴν χεῖρα ἀποκοπεῖς πελέκεϊ πίπτει, τοῦτο δὲ ἄλλοι Ἀθηναῖων πολλοὶ τε καὶ ὀνομαστοί. ἐπτὰ μὲν δὴ τῶν νεῶν ἐπεκράτησαν τρόπῳ τοιοῦτῳ Ἀθηναῖοι, τῆσι δὲ λοιπῆσι οἱ βάρβαροι ἐξανακρουσάμενοι καὶ ἀναλαβόντες ἐκ τῆς νήσου ἐν τῇ ἔλιπον τὰ ἐξ Ἑρετρίης ἀνδράποδα, περιέπλεον Σοῦνιον, βουλόμενοι φθῆναι τοὺς Ἀθηναίους ἀπικόμενοι ἐς τὸ ἄστυ.

Ἡροδ. VI. 111-115

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΤΑ ΠΑΛΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ



Ὁ μεγάλος ἐρευνητὴς τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος (1887-1979) εἶχε ἀφιερῶσει στὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρᾶ περιπούδαστες μελέτες οἱ ὁποῖες, συγκεντρωμένες γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἓναν τόμο, ἀπαρτίζουν ἐξαίρετη εἰσαγωγή γιὰ τὴ γνώση ἑνὸς σημαντικοῦ κέντρου τῆς βυζαντινῆς Ἑλλάδος. Ἡ ὕλη, μεθοδικὰ καταταγμένη, εἶναι διαιρεμένη σὲ κεφάλαια ὡς ἑξῆς:

Γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πόλεως τοῦ Μυστρᾶ

Τὰ παλάτια

Γενικὴ διάταξις -

Κτίσματα τῆς α΄ περιόδου (1250-1350) - Κτίσματα τῆς β΄ περιόδου (1350-1400) -

Κτίσματα τῆς γ΄ περιόδου (1400-1460)

Τὰ ἀστικά σπιτία

Γενικὴ μορφή -

Ἰσόγειον - Κλίμακες - Ἀνώγειον - Παράθυρα - Θύρα - Ἀρμάρια -

Προσκυνητάρια - Ἡλιακοί - Ἐστία - Μαγειρεῖα - Ἀποχωρητήρια - Στέγια -

Προσόψεις - Πλίνθιναι διακοσμῆσεις - Πλαστικὴ διαμόρφωσις τοῦ ἐξωτερικοῦ -

Ἰδιορρυθμία

Χαρακτηρισμὸς τοῦ τύπου

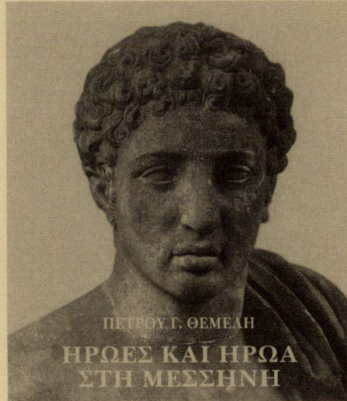
Εἰδικὴ ἐξέτασις τῶν κυριωτέρων σπιτιῶν

Τὸ ἀρχοντικὸν Α - Τὸ σπιτί Β - Τὸ σπιτί Γ - Τὸ σπιτί Δ -

Τὸ σπιτί Θ «τοῦ Φραγκοπούλου» - Τὸ σπιτί Λ «τοῦ Λάσκαρη» - Τὸ σπιτί Ξ

Συμπληρωματικὰ παρατηρήσεις περὶ τῶν παλαιολογείων οἰκίδων
τοῦ Μυστρᾶ

ΠΕΤΡΟΥ Γ. ΘΕΜΕΛΗ
 ΗΡΩΕΣ ΚΑΙ ΗΡΩΑ
 ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΗ



Ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται τὰ τῆς λατρείας ὄχι ἡμιθέων τοῦ θρησκευτικοῦ πανθέου τῶν Ἀρχαίων, ἀλλὰ προσώπων τῆς Μεσσήνης ποὺ βρίσκονται ἀνάμεσα στὸν μῦθο καὶ τὴν ἱστορία, οἰκιστῶν καὶ ἱστορικῶν μορφῶν. Ἐξετάζεται ἐπίσης τὸ ζήτημα τῆς κατασκευῆς οἰκογενειακῶν ταφικῶν μνημείων μέσα στὴν πόλη καὶ κοντὰ σὲ δημόσια οἰκοδομήματα, γιὰ νὰ τιμηθοῦν, μετὰ θάνατον, ἐξέχοντες πολῖτες. Μὲ τὰ μνημεῖα αὐτὰ καὶ τὶς τακτικὲς μνημόσυνες τελετὲς οἱ ἐπιφανεῖς Μεσσήνιοι καὶ τὰ ἄλλα ἱστορικὰ πρόσωπα ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς ζωῆς τῆς πόλης καὶ ἀπόδειξή τῆς συνέχισης τῆς ἱστορικῆς παράδοσής της.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εἰσαγωγικά

ΠΡΟΓΟΝΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΤΕΣ

Ἡ λατρεία τῆς ἡρώϊδας Μεσσήνης – Οἱ Λευκιπίδες – Ἐναγισμοὶ στὸν τάφο-ἱερὸ τοῦ Ἀριστομένη – Ὁ Ἐπαμεινώνδας ὡς ἥρωος οἰκιστῆς

Ο ΘΗΣΕΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ

ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ INTRA MUROS

Τὸ μνημεῖο τοῦ Δαμοφῶντος – Μνημεῖο πεσόντων – Τὸ Μαυσωλεῖο τῶν Σαιθιδῶν – Τὰ ταφικὰ μνημεῖα στὸ Γυμνάσιο – Ἀνδριάντες ἀφηρωισμένων νεκρῶν – Δαίμονες(;)

Συμπεράσματα